

ҒАФУР ҒУЛОМ

АСАРЛАР

ҮН ТОМЛИК

**Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти**

ҒАҒУР ҒУЛОМ

АСАРЛАР

БЕШИНЧИ ТОМ

ПОВЕСТЛАР,

ПЪЕСАЛАР

Тошкент — 1973

Редколлегия:

**К. ЯШИН, УЙГУН, Ҳ. ЕҚУБОВ, А. МУХТОР,
МИРМУҲСИН, Ҳ. ГУЛОМ, В. РУЗИМАТОВ**

**Нашрга тайёрловчи
Ваҳоб РУЗИМАТОВ**

ПОВЕСТЛАР

ТИРИЛГАН МУРДА

Ҳадеб зарбдорларни мақтайвериш ҳам зериктиради. Ора-сира ялқовларни ҳам «мақтаб» туриш керак. Мен бу гал бир ялқовнинг бошидан ўтганларини ёзмоқчи бўлиб қолдим. Мендан илгари ҳам ялқовлар тўғрисида ҳикоя ёзган кишилар ўтган. Чунончи: «Алиф лайла ва лайлата» деган бир китоб бор. Буни бизда «Минг бир кеча» деб атайдилар. Шу китобни тўплаган киши ўзининг китобидаги бир талай хаёлий ва қизиқ халқ ҳикоялари қаторига «Абу Танбал» деган бир ялқов йигит ҳақидаги ҳикояни ҳам тиркаган.

«...Хўш десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абу Танбал деган бир ялқов йигит ўз онаси қошида яшар экан. Онаси топиб келган овқатни ҳам чайнаб оғзига солса, ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар экану ўрнидан туришга ҳафсаласи келмас экан. Мабодо қўлтиғидан кўтариб, тикқа тургизиб қўйсангиз, қадам қўйишга ботинолмас, зўрлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам оёқлари бир-бирига чалишиб йиқилар экан...» Хуллас, шўрлик Абу Танбал тўғрисида «Алиф лайла ва лайлата»ни ёзган киши оғзига келган мазамматни аямаган.

Дарҳақиқат, кечагина кўча-кўчаларда чирик диннинг ўлик рукнларини талқин қилиб юрган қаландарлар, турли заҳар, оғулар — наша, афюн, кўкнори ва бошқаларга банд

бўлганлардан туғилган, эси кирди-чиқди бир гуруҳ одамлар, турли юқумли касаллардан шикастланган ярим кишилар — булар эски турмушнинг яратган типлари — қайси Абу Танбалдан қолишади?

Мен ёзмоқчи бўлиб турган ҳикояни қаҳрамони ҳам ўша эски замоннинг сирқинди типларидан бири эди. Бироқ унинг кечмиши мана шундай:

...Бир бор экан, бир йўқ экан, кўк гумбазнинг тагида ер тарвузининг устида инқилобдан илгари ҳам Андижон деган бир шаҳри азим бор экан ва бу шаҳарга теварак-атрофдаги бир талай қишлоқлар ҳам қарашли экан. Қишлоқлар, жамоалар шунчалик кўп эканки, агар ҳар қишлоқ бир четандан қовун ортиб келса, Андижондай шаҳри азимнинг Чархфалак деган катта гузари жуда томоша бўлар экан. Агар ҳар қишлоқ бир савадан анжир келтирса, Андижоннинг узум бозорига кирган киши маза қилиб чиқар экан.

Ана шу қишлоқлардан биттаси Ербоши деб аталар экан. Бу қишлоқнинг суви тоза, замини унумли, ҳавоси ёқимли, деҳқонларининг қўли баракали экан. Бу ерда битган тар меванинг таърифи бутун дунёдан ҳам кўра айниқса шу қишлоқлик катта бой Миржалол қуруққа маълум экан. Масалан, бу қишлоқда пишган луччак шафтоли шунчалик катта, шунчалик шарбатдор бўлар эканки, беш пудини узиб, битта савадга солсангиз, ердан кўтариш анча қийин бўлар экан. Қовунлари ҳам шунчалик шарбатдор бўлар экан. Масалан, бир ривоятда, битта қовундан, бир ривоятда битта уруғдан чиққан бир пайкал қовундан, бир ривоятда, шу қишлоқдаги, ҳамма қовундан ҳам шинни пиширса бўлаверар экан. (Ҳар ҳолда буниси унчалик равшан эмас.)

Мевалар шунчалик ширин ва унумли бўлишига қарамай, қишлоқ бойи Миржалол қуруқнинг мевага унчалик ҳуши йўқ экан. (Қишлоқ кексалари: «ўзи хуш кўрар эдию

бошқаларнинг еганини хуш кўрмас эди», деб нақл қиладилар.)

Мевани хуш кўрмаслигининг сабаби — мевани олиб сотганда кам фойда бўлганидан экан. Шу вайдан ўзига қўшни бўлган камбағал деҳқонларнинг озгина-озгина, кемтик-семтик ерларини минг рангли ҳийлаю найранглар билан арзон гаровга ўзига ўтказиб, кундан-кун ерини кўпайтирар экан. Ерлари бойга ўтиб кетган камбағал деҳқонларнинг кўпчилиги шу бойнинг эшигида қарол бўлиб қолаверар эканлар. Бой ерларининг атрофидаги мева дарахтли боғларни кўпориб, ерни кафтдай текис қилдирар ва ҳамма ерига пахта эктирар экан. Миржалол бойнинг номига тақилган «қуруқ» лақаби унинг ўта хасислигидан ва меваларни кўпориб ташлаганлиги вайдан экан. Пахтанинг ҳар бир гўзаси унга кўзининг косасидай, ҳар чигит — кўзининг қорачиғидай, ҳар пўчоқдаги пахта кўзининг оқидай азиз экан. Миржалол қуруқ пахта орқасидан тоза ҳам давлат орттирган экан. Йигирма жуфтлаб қўш ҳўкиз дейсизми, ўн-ўнбешлаб аргумоқ отлар дейсизми, коляска аравалару қўш хотин дейсизми, ишқилиб ундаги мулкамлокнинг ҳисобига чўт билмаган содда деҳқон етолмас экан.

Ана шу давлатларнинг ҳаммасини қўшчи-кўлончилар Миржалол қуруқнинг девори тўрт пахса олиб ишлаган катта қўрасига ташиб келтирар эканлар ва бу қўрғоннинг икки юз боғ беда ортиб бемалол арава билан кира олиш мумкин бўлган қўш табақа дарвозасида посбон бўлиб Олапар деган катта кўппак ит яшар экан.

Дарвозанинг ички тарафида далоннинг ҳар икки ёнбошига баланд кўтариб супачалар ишлатилган экан. Олапар бўйнига солинган узун занжирни шилдирашиб дарвозанинг у бошидан-бу бошига зир изғир экан. Олапарнинг ҳайбатидан наҳотки Миржалол қуруқнинг қўрғонига ҳатто қўни-қўшниларникига ҳам гадоё келолмас экан. Олапар ўзининг

хўжайинига қиладиган содиқ хизматларидан бир нафасга бўшаб дам олмоқчи бўлса, далондаги супачалардан биттасига чиқиб ёнбошлар экан. Иккинчи супада бўлса, бағрини бир умр ёнбошдан кўтармасдан, бир тўда латта-путталар орасида кулала бўлиб ҳикоямизнинг қаҳрамони Мамажон ётар экан.

Мулла Мамажон ўз даврида ялқовлик билан «Алиф лайла ва лайлата»даги Абу Танбални бир чўқишда қочирадиган киши бўлган экан. Мен худди шу ерда ҳикоямни қиттак кесиб, Мамажон ялқовнинг кундалик дафтарида турли йилларга қарашли бир неча саҳифаларни ялқовнинг ўз дастхати, ўз оғзи билан айтмоқчи бўламан. Мамажон ялқов тарафидан бу кундалик дафтар сўнгги пайтларда ёзилган. Балки сиз, ҳикояхонлар: «Ўзи ялқов бўлса, саводли ялқовмиди, савод чиқаришга қандай ҳафсаласи келган? Бу қандай мумкин?» деган шубҳага тушарсиз. Бу шубҳангизга ҳам жавоб шу кундалик дафтарнинг сўнгги саҳифаларидан келиб чиқади.

Мулла Мамажон ялқов Маҳаммадали ўглининг кундалик дафтари бу турур.

БИРИНЧИ САҲИФА

Отам ўлиб маншатим тангликда қолди. Бир неча кун оч қолдим. Уримдан туриб, отам экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва бунга пишириб тириклик ўтказишга эринар эдим. Маҳалладаги кексалар келиб мени койидилар. Қаддимни кўтаришдан кўра чолларнинг койишларини эшитиш осонроқ кўринар эди.

Жўхорини амакимнинг ўгли учдан бирга қайириб, уқалаб, келтириб берди. Икки бўз халтада тўққиз пудча келар эди. Бундан энди менга ким гўжа пишириб беради? Туриб ошхонага боришни ўйласам, юрагим орзиқмоқда.

Бу кун Каримберган акамнинг хотини бир товоқда қўшни оши киргизган экан, ўғли келиб олдимга қошигини тўғрилаб қўйиб кетди. «Ҳа, худо хайрингни берсин».

Яна икки кун оч қолдим. Яна маҳалла кексалари кибриб насиҳат қила бошладилар. Ишлашдан қўрқшим тўғрисидаги узримни айтиб йиғладим. Айниқса битта чол жуда эзма эди. Унинг гапларини эшитувдан зерикар эдим. У чол ниҳоят аччиғланиб кетди:

— Қаддингни кўтарсанг-чи, аблаҳ, дангаса, белинг синганми? Агар белинг синган бўлса, тайиб-майибга кўрсатиб, мумийёнасл олиб берайлик...

Шу кун кечқурун маҳалламизнинг икки ўспирини мени занбарга солиб, қишлоқ самоварига олиб келиб ташладилар. Икки қоп жўхорим ҳам келтирилган эди. Мазмуни, шунинг эвазига самоварчи бир неча муддат менинг иссиқ-совуғимдан хабар олиб туришга рози бўлган экан.

У самоварга чиқиб нонушта қилувчилардан қолган-қутган, бурда-сурда нон ва баъзан сарқит ошлар билан мени парвариш қила бошлади. Мен устимга қия қилиб ташланган тўннинг орасидан қўлимни чиқариб, ўрнимдан турмай бу неъматлардан тановул қилар эдим. Самоварчи мени масхара қилиб «хўжайин» деб атар ва келгучи чойхўрлар «меросбойвачча» деб чақирар эдилар. Мен самоварда узун кунлар ястаниб ётиб: «Нима қилсам Миржалол бойдай бадавлат бўлиб кетар эканман?», деб ўйлар эдим.

1925 йил, кеч куз.

ИККИНЧИ САҲИФА

Самоварга келувчи йигит-ялангнинг чаккасида дола, гулларни кўриб қолдим. Кўклам ҳам келганга ўхшайди. Одамнинг умри қандай тез ўтиб кетади, ҳа-ҳув дегунча, мана, кўклам ҳам келиб қолибди. Кўклам келиши билан

бутун дарахтлар уйғонади, қурт-қумурсқалар ҳам гивирлаб қоладилар. Одамда ҳам турли ажойиб ҳислар қўзғала бошлайди.

Бу кун мен жуда ажойиб туш кўрдим: бир шудгорнинг четида, толнинг соясида ёнбошлаб ётган эмишман. Дўппим яримта. Рўпарамга яп-янги шоҳи паранжи ёпинган, амир-кон маҳси-кавушли, оппоқ билакларига қўша-қўша олтин билакузуклар таққан бир ёш жувон келиб сўрай бошлади:

— Мамажон ака сиз бўласизми?

Ётган еримдан қўзғалмай жавоб бердим:

— Биз бўламиз, ҳа, нима ишингиз бор эди?

Хотин чачвонини барала кўтариб, орқасига ташлади. Мен унинг ҳуснига маҳлиё бўлиб қолдим. Ғунчадай тугилиб келган қип-қизил лаб, ҳавода учиб юрган қалдирғочнинг қанотидай пайваста қора қош, сочларининг учи қўнғироқ, барра қўзининг терисидай жингала, юзлари атир гулга ўхшаган тиниқ — пушти ранг. У қўлини узатиб, қўлимдан ушлади.

— Мамажон акам бўлсангиз, туринг ўрнингиздан!..

— Ахир, нима ишингиз бор?

— Домлага борамиз.

— Нима учун?

— Никоҳ ўқитамиз!

— Кимни кимга?

— Мени сизга!

Хотин менинг ҳайронлигимни кўриб, бу никоҳнинг сабабини айтиб бера бошлади:

— Мен фалон бойваччанинг хотини бўлар эдим. У киши яқинда истисқо қасали билан ўлди. Улар олдида шу васиятни қилди: «Ҳой, хотин,— деди эрим,— мен ўлиб кетаётирман, мендан кейин эрга чиқсанг, гўримда тикка тураман. Асло рози эмасман. Мабодо, ҳали ёшсан, ёшлик ғурур қилиб, эрга тегмоқчи бўлсанг, фалон ерда мана шун-

дай, мана шундай башарада Мамажон деган бир йигит бор, шунга эрга чиқ. Уни ўзингга ичкүев қил. Мендан қолган бутун давлатни унинг қўлига топшир. Менинг бутун хўжалигимни тасарруф қилишга ундан бошқа кишининг ҳаққи йўқ. Мамажон сени мендан ҳам бахтли қилади», деган эди. Мен шу васиятни бажариш учун мана бу кун бир ҳафтадан буён сизни қидираман. Ниҳоят шу ердан топдим. Ўз бахтимдан хафа эмасман. Сизни кўриб турибман, ҳусн деса бир чимдим ҳуснингиз ҳам бор экан, ёшингиз ҳам ҳали йигирма бешлардан ўтмаган кўринади. Гарданингиз, бўлалингизга қараганда, жуда ҳам тоғни урса талқон қиладиган азамат йигит кўринасиз. Қани юринг, сизни кутиб ётган толе эшигини ўз қўлингиз билан очинг, хазиналарни тасарруф қилинг.

Хотин суяб, турғазиб қўйди. Етаклаб уйига олиб борди. Домла чақириб никоҳ ўқитди. Бойваччадан қолган давлат хотин айтганидан ҳам зиёда экан: минг-минглаб нақдина пул, уй-рўзғор, ер-сув, кўкка сапчийдиган бир неча отлар. Айниқса, битта саман йўрға от менга ёқиб қолди. Хизматкорларга буюриб, эгарлатдим. Беқасам тўнларнинг устидан тўрт-бешта ипак қийиқларни боғлаб, отга минмоқчи бўлдим. Хизматкорлар қўлтиғимдан кўтариб отга миндирмоқчи бўлганларида оёғим узангидан тойиб, бурним эгарнинг қошига тегиб кетди.

Кўзимни шартта очиб, ўзимни қишлоқ самоварида кўрдим. Эрталабки нонуштадан лабимда қолган битта увоқни кўтариб кетмоқчи бўлган сариқ ари йўл-йўлакай чақа кетган экан.

Туш энг қизиқ жойида узилган эди. Лабим жуда аламланиб турса ҳам, самоварчини чақириб, кўрган тушимни ярим-ёрти айтиб бериб, таъбир сўрадим. Гапларим зуваласи пишмаган хамирдай уваланиб, тўкилиб кетмоқда эди. Самоварчи бошини қуйи солиб, тушни тинглади ва таъбирини айтмай индамай чиқиб кетди. Бир нафасдан кейин

битта хўл ёгочдан ҳассадай бир таёқни келтириб қўлимга берди ва:

— Қани, бир «ё пирим» деб ўрнингиздан туринг, хўжайин, остингизни шипириб қўяй. Жуда бўкиб кетибсиз. Жўхорингизнинг ҳақидан аллақачон қутулганман. Эшикка чиқинг, тўрт атрофингиз қибла. Балки ўша бойвучча хотинга йўлиқиб қоларсиз.

Қўлтигимдан кўтариб, эшикка чиқариб қўйди. Мен самовардан ҳайдалган эдим. Қадам қўйишга ҳафсалам келмас, тирганиб кетишдан ҳадик олмоқда эдим. Тиззаларим бир-бировига уришар эди.

Қандай қилай, шундай тескари дунё экан...

Таваккал қилиб аста-аста кета бошладим. Самоварчининг тутқазган ҳассаси жуда оғир эди...

Мулла Мамажон ялқовнинг кундалик дафтариди, самовардан чиққандан сўнг қаерга бориб мукка тушгани тўғрисида ҳеч нима ёзилмаган. Дафтар муттасил икки йилнинг саргузаштларидан сидирға кўз юмиб ўтади. Узи билан сўзлашганда:

— Нимага 28 ва 29-йилларнинг ҳикояларини ёзмагансиз?— деб сўрасак, индамасдан илжайибгина қўя қолади. Қишлоқда Мулла Мамажонни илгаридан танийдиган кишилар:

— Бу йиллар фалон мазорнинг дахмасида шайхлар билан бирга эди,— деб таниқ берадилар, ҳар ҳолда бу жиҳати бизга аниқ эмас. Балки зиёратчилардан тушадиган чўзма-чалпак билан тамаддиқ қилганлар. Балки тилангандир. Ҳар ҳолда бир кишининг шаънига бўҳтон қилиш, маломат юклашдан ҳазар қиламиз.

Мулла Мамажон ялқовнинг дафтари сўнгги йиллар тўғрисида шундай бошланади:

Қишлоғимиз маҳалласининг чоллари менинг бошимга битган бало бўлишди. Тинчгина ўз аравасини тортиб юрган бир киши билан уларнинг нима иши бор экан. Бир нима десангиз: «Ота қадрдонинг бўламиз, аблаҳ», деб койийдилар. Отамдан қолган ярим таноб ер ва ярим бузилган қўрғончани қишлоғимизнинг «саховатли» бойларидан Миржалол қуруққа ўтказибдилар. Бой ҳам шу мулкнинг бадалига пешанам очилиб, бирор иш-пишга тушиб кетгунимча бирор йил чамаси боқмоқчи бўлибди. Кеча кечқурун увин-тўдаларимни бойнинг Масовур деган қароли кўтаришиб, мен бўлсам самоварчидан ёдгорлик қолган ҳассамга таяниб, бойнинг далонига (йўлагига) кўчиб олдим.

Йўлаги қургур жуда серқатнов жой экан. Ҳали от киради, ҳали арава, ҳали пиёда. Ҳаммасидан ҳам йўлакнинг мен ётган супасига қарши солинган иккинчи супасида жойлашган Олапарнинг безовталиги жонимга тегди. Дарвозадан бирорта шарпа сезар-сезмас, дарров занжирларини шилдиратиб, турумга ёпишиб вовиллай бошлайди. Уйқумда ҳеч ҳаловат қолмади.

«Ит» деганича бор экан. Мунча изғимаса, баччагарнинг зерикмагани! Ҳа, нимаям қила олар эдим, кўникиб кетарман...

Овқатдан унча нолийдиган эмас, бойнинг ичкарисидан сарқит, ювинди ва бошқалар чиқиб туради. Фақат менадан Олапаргина хафа. У ўзининг насибасига шерик топилиб қолгани учун баъзида ириллаб қўяди.

Овқатни кўпинча бойнинг кичик хотини олиб чиқади. Ўзи ҳам жуда лобар-да, яхши нарса. Худди тушимда кўрган, мен билан никоҳ қилинган хотинга ўхшаб кетади. Дунёда бир талай тушларнинг ўнг келганини эшитганман. Зора мен шўрликнинг ҳам тушим ўнгидан келиб

Миржалол қуруқ ўлсаю кичик хотинига ичкуёв бўлсам, бутун давлатлари менга қолса...

Бой баччағар ҳам тоза эринмасдан давлат йиққан экан-да. Шуларнинг ҳаммаси бирваракайи меники бўлиб қолса, тозаям қизиқ бўлар эди-да, деб ўйлайман. Шунинг учун ҳам, ош олиб чиққан кичик хотинига мулозимат юзасидан кулиб-кулиб қўяман ва баъзида орқасидан кўзимни қисиб қоламан...

Бу кун эрта билан бойдан биринчи сўкишни эшитдим.

Жуда ўкиниб, шу ерга келганимга пушаймон бўлдим.

Бой жуда серзарда одам экан. У:

— Хирсдай бўлиб Олапар билан кўз уриштириб, бўлмағур хаёлларни суриб ётаверма. Бекордан худо безор. Бир бурда нонни сенга текинга берадиган аҳмоқ йўқ. Қаддингни кўтар. Дарвозадан кириб чиқадиғанлардан хабардор бўлиб ўтир. Тагин биров бирор нимани кўтариб чиқиб кетмасин. Мана буларни ямаб қўй,— деб жаҳл билан олдимга узилган-юлинган бир тўда қайиш, жазлиқ, юган — от афзалларини бир бигиз ва бир неча тикиш¹ билан улоқтириб кетди.

«Бўлмағур хаёл эмиш», деб ўйладим, бой буни қаердан билади? Менинг ичимга кириб чиққан бўлмаса, балки менга шу хаёлнинг ўзи давлатдир...

Чор-ночор ўрнимдан турдим ва умримда биринчи иш — ямоқчилик қилдим... Қўлларим қовушмас эди. Бир навбат тирноғимга бигиз суқиб олдим, жуда хўрлигим келиб кетди. Узилган қайишларнинг улогини улогига тўғри қилиб тикмоқда ва пиқиллаб ўпкамни тутиб ололмай йиғламоқда эдим.

Бу кун кеч қаддимни кўтариб ўтирганим учун, ҳар куни менинг арслондай «ўлигим»дан ҳуркадиган бойнинг

¹ Қайишнинг — хом терининг узун-узун ингичка қилиб кесилгани. Бу билан теридан бўлган от асбоблари бир-бирига тикилади. (Автор эскартиши.)

сигир-бузоқлари тинчлик билан дарвозадан кириб келдилар.

Аста-секин қайиш ямаш ҳунарим бўлиб қолди. Бойнинг қароллари ҳам аллақерларда узган асбоб, афзаларни менга улоқтирадиган бўлиб қолдилар.

Бой — бу жуда тиниб-тинчимаган одам экан. Мени бошқа ишларга ҳам сола бошлади. Утин ёриш, охурларни тозалаш, товуқларга дон сепиш ва бошқалар, ҳар ҳолда бой ўлиб давлатлари менга кўчгунча бу меҳнатлардан қутуладиган кўринмайман.

Ҳа, худо берадиган бўлсанг биздай ғариб-ғураболарга бер!

1929 йил, кузак.

ТҲРТИНЧИ САҲИФА

Қишдан минг машаққат билан чиқиб олдим. Бой меннинг тоза ҳам тинкамни қуритди. От қашлаш, жодида беда қирқиш, суғориш, қор кураш, сув ташиш, далонларни супуриш ва бошқа ранг-баранг ҳунарларни чор-ночор ўргандим. Бунинг бадалига бой мендан тоза ҳам қарғиш эшитди.

Шу йил аввал баҳорда Миржалол қуруқнинг ўз ерида ишлаб турадиган қароллар, батрақлар ўртасида унга қарши ола чиқиб, унинг бутун мулк-амлок, ер-сувларини тортиб олиб, бойни аллақайга ҳайдаб юбордилар. Бойнинг кўргони ҳам батрақлар қўлига ўтиб кетди. Энди улар: «Колхоз қурамиз», деб юрадилар. Кўргон ҳам колхозга керак эмиш. Бу — колхоз дегани нима нарса ўзи? Оламининг ишларига ҳайронман.

Мендан ҳеч ким хабар олмай қўйди. Ҳаммага шумшук кўриниб қолдим. Бировдан, айниқса, бойнинг давлатини эгаллаб олган шу батрақлардан бирор нима сўрашга уялман. Сўраганим билан юзимга қараб:

— Ишласанг ўласанми?— деб жекирадилар.

Ишлаш — бу айтишгагина осон. Қайта бошдан мазор дахмасида кулала бўлиб ётган шайхлар, қаландарлар ёнига боришни ўйлаяпман. Улар билан ҳам бирлашиш учун бир неча жуфт ғазаларни ёд билиш керак. Унинг учун илгари пайтда ўзларидан ўрганган байтларни такрор қилиб кўрдим:

Ашур ойн улуғ ой,
Уни яратган худой,
Икки олам обрўйи — Мустафодан
Айрилиб қолдим.
Вой, Ҳасайн, вой, Ҳусайн.

Ҳаммаси ёдимдан кўтарилиб кетибди. «Энди нима қилсам экан» деган хаёл билан бир неча кун ўтиб кетди. Одамларнинг бевафолигидан ранжияпман. Ишламаган кишига овқат йўқ эмиш. Хўп, ишлаганим бўлсин. Менга иш беринг!

Толеимга, колхоз қўрмоқчи бўлиб юрган батракларга саркорлик қилиб турган Сатторқул акам кўриниб қолди. У мени ўзи билан уйига олиб кетди. Устимга тўн, яхтак, лозим бериб, қўрғонидан менга битта ҳужра ажратиб берди. Овқатим, кир-чирим, ётар-турарим жойида, бемалол қадрдон хаёлларни суравераман.

Миржалол қуруқнинг кичик хотини қаерда экан-а?

1930 йил, эрта кўклам.

БЕШИНЧИ САҲИФА

Бу ерда ҳам тинчлик йўқ. Сатторқул акам қўярда-қўймай шудгорга олиб чиқди.

— Бас, энди, ётаверма. Сал меҳнатга ҳам қайиш. Рангинг жойига келиб қопти. Тўлишибсан. Юр мен билан,— деди.

Эриниб унинг орқасидан кета бошладим. У қўш ҳайдади. Мен от боши етакладим. Шудгор одамлар билан тўла эди. Бириси ҳайдаётир, бириси мола босаётир, бошқалари кетмон чопаётир. Ҳамма ишда, мени от бошида кўрган ўспиринларнинг баъзилари кулиб, баъзилари мазах қилади.

Кечгача босиб ишладик, жуда толиқдим. Кечқурун Сатторқул акамнинг хотини пишириб қўйган мастава ширин бўлган эди. Умримда шундай ширин ош ичмаган эдим. Хужрамга кириб ётдим. Жуда қаттиқ ухлаб қолибман. Шуниси қизиқки, бугун ҳеч қандай туш кўрмадим.

Хайр энди, менинг ширин хаёлларим!

Эртасига яна ишга чиқдик. Индинга яна, бириси кунни яна...

Ҳадеб иш, иш. Бу колхоздагиларнинг зерикмагани-чи. Кун қизиқ. Офтоб яғриндан уриб туради. Шудгор мисдай қизиган, оёқни жазиллатиб узиб олади. Шудгор четларида бўлса толлар, садалар қуюқ-қуюқ барглари ни шамолда ҳилпиратиб, ўзларининг ёқимли кўланкаларига чақирадилар. Толлар тагидаги ариқчаларда тип-тиниқ сувлар шилдираб оқиб ётади. Бу одамларнинг ўжарлигига ҳайрон қоламан. Шундай ҳузур-ҳаловатдан кечиб, ариқ бўйидаги салқин супаларни қўйиб, қизиқ шудгорда ҳадеб кетмон чопадилар.

«Бир нафас ухлаб олсаларинг-чи, азаматлар! Иш бўлса бир гап бўлар, ота-бободан иш қолибдими», деворгим келади-ю, Сатторқул саркордан кўрқаман. Шунинг учун ҳам кўлимда иш, хаёлим боғ-роғларнинг кўланкасида, кўзим салқин жойларда, ҳасрат билан термилиб-термилиб кўяман.

Шундай қилиб, ёзнинг бутун кўркамлиги иш билан ўтиб кетди. Эсиз-эсиз. Пахталар терилиб бўлди. Заводга ҳам топширдик. Куз ҳам келиб ўтди. Қиш бошланди. Эндигина жоним ором олармикан, деб ўйлаган эдим. Яна Сатторқул акам халақит берди

У колхоздан теккан ғалаларни омборга ташир экан, менга тўрт қоп буғдойни кўрсатиб:

— Мана бу тўрт қопи сенинг меҳнатингга келган, агар чинакам ишлаганингда, бундан ҳам кўп олар эдинг. Меҳнатнинг нони ширин бўлади, укам. Ишла, қишда ҳам бекор ётма, зериксанг курсга чиқиб саводингни чиқар,— деди ва мени колхоз қизил чойхонасида очилган курсга киргизиб қўйди.

«Менинг тилим қотиб қолган, ўқиб нима бўлар эдим, шаҳар олиб берармидим?», десам ҳам қўймади. Ноилож хўрам-нохўрам, судралиб, бориб-келиб ўқимоқдаман.

Куч — билимда.

1930 йил, қаҳратон қиш.

ОЛТИНЧИ САҲИФА

Бугун колхознинг қизил чойхонасида мажлис бўлди. Раисни янгидан сайладилар. Ҳамма бир оғиздан: «Сатторқул Бўтабоев раис бўлсин», деди. Сатторқул акам илгари ҳосилот шўросида раис эди.

Энди колхозга раис қилмоқчилар. Ҳамма қўл кўтарди.

Менга ҳам Сатторқул акамнинг раис бўлиши маъқулдай туюлди-ю, бироқ раис бўлиб олгандан кейин мени яна кўпроқ ишлатса керак, деб тараддудланиб қолдим. Охири мен ҳам қўл кўтардим. Мажлисда тагин бошқа масалалар кўрилди. Колхознинг бригадалари бир-бировларини мусобақага чақирдилар. Ҳамма қарсак билан маъқуллаб ёзила бошлади. Навбат менга келди. Мен сўз олдим:

— Ўртоқлар, битта иш бўлса қочадиган киши йўқ. Лекин мусобақа деган гап менимча керак эмас. Шунинг учун ҳам холисман, ўртоқлар,— дедим.

Самовардагилар гуриллаб кулиб юбордилар. Жуда нам

тортиб, пешанамдан тер чиқиб кетди. Ўзимнинг гапимга ўзим пушаймон еб, ўлганимнинг кунидан «таббосди» қилиб, шартномага қўл қўйдим.

Ёзи билан миёнагина, қўлдан келганини аямай ишлаб келдим. Ҳадеб ишлайверса ҳам киши диққинафас бўлиб кетар экан. Ўзимга бўнакка теккан буғдойдан икки-уч марта ярим пуддан-ярим пуддан кўтариб, Сатторқул акамнинг кўзини шамғалат қилиб, шаҳарга бозорга тушиб сотдим. Пулига шаҳарни томоша қилиб қолдим. Чархфалак жуда томоша қиладиган жой-да. Сойнинг лабида қип-қизил гиламлар, беданалар питпилдиқ отиб сайраб турибди. Ҳузур-да... Энди нимасини айтасиз!

Биринчи гал тушганимда бригадирим ҳеч нима демади. Иккинчи гал: «Касал эдим, баданим увушиб турувди», дедим. Учинчи гал бригадир тоза шарманда қилди. «Бригаддан чиқариб юбораман, менга хушёқмас дангаса керак эмас», деди. Нимани чиқариб юборади? Мен ҳам шўрога ҳақли, жуда ҳам жўн одам эмасман. Ҳайтовур Сатторқул акам ўртага тушиб, колхозда қолдирди, яна ишлаб кетдим.

Кўкламда пахта пуштасининг четига бир-иккита қовун уруғи ҳам ташлаган эдим. Бир кун пахта чопиб юрсам, битта қовун жуда ҳам тўри келган, «мени е», деб дум бериб турибди. Шартта узиб, толнинг тагига бордим. Тиликлаб ея бошладим. Жуда ҳам ширин бўлиб кетган экан. Шарбати тилни ёради. Маза қилиб еб, ухлаб қолибман. Бир маҳал кўзимни очиб, бир керишдим. Керишиш деган нарса жуда яхши нарса-да, ким чиқарган экан-а? Унинг устига бармоқларимни ҳам қирсиллатиб қўйдим. Кўзимни очиб теварагимга қарасам, колхоздаги маҳмадана хотинлар мени қуршаб олиб, кулишиб турибди. Буларнинг ичида кўнглим сал сув ичиб, ичимда алланималар тўғрисида план чизиб юрадиганим, бригадиримизнинг жияни Қумри қиз ҳам бор экан. Жуда нам тортиб, тикка ўрнимдан турдим.

Бошим бир пимага тегиб кетди. Кўтариб қарасам, колхозни-
мизнинг қолоқларга берадиган чипта байроғи экан. Аза-
матлар мен ухлаб ётганда тикиб кетишибди. Бу аҳволдан
қаттиқ хижолат тортдим. Қизи қурмағурларнинг тепамга
йиғилиб мени шарманда қилишлари ўзимга наша қилди.
Ўз-ўзимча ўкиндим. «Бор-э», дедим-да, ишга тушиб кетдим.
Кечгача шундай ғайрат билан ишладимки, кечқурун брига-
диримиз ёнимга келиб елкамга қоқди ва:

— Ҳа, Мамажон ука, иш деган бундай бўпти! Йигит-
нинг шаънига шуниси келишади,— деди. Талтайиб кет-
дим.

Кузак бўлиб, пахталарни топширдик. Бизнинг бригада
плани бир юз ўттиз икки процент бажарган экан. Муко-
фотламоқчи бўлдилар. Менинг оғзим қулогимда...

Чойхонамизда мажлис бўлиб, катта зиёфат берилди.
Ҳамма мукофотланди. Мен ҳам ўзимни кутиб турибман.
Бир маҳал қарасам, битта элчил чиқиб, мукофот бериш
ўрнига мени гап билан роса боплади. Қочгани жой топол-
май олазarak бўлиб қолдим. Бошқалар ҳам ялқовлигимни
юзимга солавердилар. Мен бу гапларга чидаёлмадим. Азот
ўрнимдан туриб:

— Уртоқлар,— дедим,— гапим гап, ялқовликни таш-
ладим. Мен энди зарбдор бўламан, ҳаммангизни мусобақа-
га чақираман,— дедим. Чапаклар чалиниб кетди. Бу йил
шу ялқовлик билан юриб бир юз олтмиш уч кун ишлаган
эканман. Шунга тўққиз юз етмиш саккиз килограмм буғ-
дой, беш юз етмиш олти сўм эллик тийин пул олдим. Сат-
торқул ака даромадни олганимиздан кейин, мени чақириб
шундай деди:

— Энди, ука, одам қаторига кириб қолдинг. Мана ўн
етти қоп буғдойнинг бор, пулинг бор. Шу бекорчиликда
мана бу менинг қўрғонимнинг ярмидан бўлиб, ўзингга
қўرғон солиб ол. Биз ҳашар қилишамиз, ундан кейин, хўш,
уйланишинг керак.

Бу гапларга юзимда қаршилик кўрсатсам ҳам, ичимда севинар эдим.

Қўрғоннинг ўртасида пахса кўтариб бўлдик. Орқа тарафига ошна-оғайниларнинг ҳашари билан данғиллама бир уй, бир айвон солиб олдим.

Букун бир неча кундан буён Сатторқул акамнинг хотини Қумрихонларникига совчиликка қатнаб турибди. Оворагарчиликнинг ҳам кераги йўқ эди-ку, ҳа, майли. Чунки бир кун Қумри билан бетма-бет келиб, кўзимни кўзига тиккан эдим. У уялиб юзини четга бурди. Шунда мен унга:

— Хўпми?— деган эдим. У ҳам бир оз уялиб туриб:

— Хўп!— деган эди-ю, қочиб кетган эди.

Мана энди уйланиб ҳам олдим. Билмаган эканман. Қумри хотин эмас, халачўп экан. «Мақтабга чиқмасанг, овқат йўқ», дейди. Ноилож бултур чала қолган саводимни чиқаряпман. У ҳам ўқийди. Ҳали уним кам, дейди, ҳали буним кам, дейди. Сигир оламинг, дейди, гилам оламинг, дейди. Тинкамга тегади.

Ҳа, қандай қилай, дунёнинг иши шундай экан.

1931 йилнинг ҳаммаси.

Аёлманд одам ишламай туролмас экан. Иннайкейин, давлатимизнинг пахта мустақиллигини таъмин қилиш масаласи ҳам бор. Колхозимизни ташкилий-хўжалик тарафдан мустаҳкамлаш ҳаммамизнинг вазифамиз. Шундай улуғ масалалар олдида ялқовлик қилган киши виждонсиз бўлади. Бу йил эр-хотин илғор зарбдорлардан бўлиб ишладик. Пахта плани колхоз бўйича бир юз йигирма процент, бизнинг бригада бўйича бир юз ўттиз беш процент бўлди. Газетада суратим мақталиб чиқди.

Мен икки юз саксон етти, хотиним эса бир юз йигирма

уч меҳнат куни ишлабмиз. Икки минг олти юз олтмиш беш кило буғдой, бир минг икки юз ўттиз олти сўм пул олдик. Сигир-бузоғимиз бор. Руҳим кўтаринки.

1932 йил.

Мени бригадир қилиб сайладилар. Қумри иккинчи чопиқдан кейин ишга чиқмай қўйди. Доктор: «Боланга зарар қилади»,— деган эмиш. Биз энди тайибгарчиликдан хабаримиз йўқ одам. Балки шундайдир.

Менинг бригадамга қарашли ердан уч гектарига Миср пахта эдим. Кўки жуда яхши. Ҳамма ерим ўттиз етти гектар. Правление билан гектаридан ўн уч ярим центнердан шартлашган бўлсам ҳам, йигирма тўрт центнердан беришни мўлжал қилиб юрибман. Аъзоларнинг ҳаммаси тўқ. Ўз ишига зарбдорча берилган. Ишонч катта.

Кечқурун уйда бекор турмай, кечмиш саргузаштларимни битта дафтарга ёзиб бормоқдаман. Қумри ўқиб кўриб мендан кулади.

Нима, кулса кулар... «Ростини айтса куларлар», деб бекор айтилмаган ахир.

1933 йил.

Мамажон аканинг саргузашти шу ерга келиб тугайди. Биз у билан суҳбатда:

— Нега қолганини ёзмадингиз?— десак, у ҳазилкашлик билан:

— Ҳавсалам келмади, ишим кўп,— деб жавоб берди.

Бўлмаса қолганини мен ёзай:

Бир бор экан, бир йўқ экан. Андижон деган шаҳар ҳали ҳам бор экан. Унинг теварагини азамат-азамат колхозлар ўраб олган экан. Шу колхозларда шундай ботир

зарбдорлар бор эканки, уларнинг бу йилги кўкламда кўрсатган ғайратларига қараганда, пахта плани албатта ошиғи билан бажарилади.

Шу колхозлар ичида Ленин номидаги бир колхоз ҳам бор экан. Бунда раис бўлиб Сатторқул ака, бригадир бўлиб Мамажон Маҳаммадали ўғли турар экан. Мамажон ака бўлса бутун совет кўпчилиги ва партия жамоатчилиги олдида бошқа колхозларни мусобақага чақириб, бу йилги планни юз эллик процент бажаришга большевик сўзини берган экан.

Мамажон ваъдасида туради.

[1934]

ПЪЕСАЛАР

МУХБИР СУДИ

Саҳнада беш кишидан иборат суд ҳайъати. Олдинги сафда мухбир, одамларга кўринмайдиган бир ерда эллик ёшлар чама-сида[ги] қишлоқ ижроқўми (раиси) ўлтиради. У газетага урилиб шарманда бўлган. Унинг атрофида уч-тўрт нафар қишлоқнинг юқори табақаларидан турли типдаги одамлар ўлтиради. Суд
р а и с

Р а и с

Уртоқларим, суд мажлиси очиқ эълон этилур.
Тугалгунча тинчлик билан тинглашингиз кутилур.
Қаршингизда қишлоқнинг муаллими шу мухбир
Нима кўрса билганини газетага берибдир.
Ёзибдирки, бизнинг қишлоқ ижроқўми Турсунқул
Кеча-кундуз улоқ чопиб, халқдан ейдир пора, пул.
Ўзи фирқа аъзоси-ю, бир вақт намозни қўймас,
Тўрт хотинли, кўп ичадир, элнинг ғамини емас.
Ҳозирги сўз жавобгаримиз Турсунқулга берилур,
Оқибати — чин, ёлғонми, ана шунда кўрилуур.

Қишлоқ ижроқўми [раиси] ҳовлиқиб, тебраниб туриб келур.

Қ и ш л о қ и ж р о қ ў м и

Ҳой халойиқ, сану худо, мен шундақа кишими
Ё эл-юртнинг отасини сўкиш

(Мухбирни кўрсатиб)

Шунинг ишими?

Бола демай, чақа демай, ҳовли демай, жой демай,
Берганингизни олган бўлсам қайтармай, оз-кўп демай?

(Енидаги бир кишини кўрсатиб.)

Ҳой, сен гапир, ука Мажид, бир ёмонлик қилдимми?
Тўнингни еч, отингдан туш, ё пора бер, дедимми?
Зарур бир иш чиқиб қолса — ҳаммангиз ҳам келасиз,
Топган-тутган ҳар не бўлса аямасдан берасиз.
Ахир хотин меникими, бунинг нима иши бор?

(Халқдан бир кишини кўрсатиб.)

Фирқаманми, ирқаманми, гапирсанг-чи, Алиёр?

(Мухбирга киноя билан.)

Улоқ эмиш, ола қашқам жонларига тегдимми?
Тополмагач, «пуф-а, сассиқ» бўлдимми?

(Халққа қараб.)

Ичган бўлсам ичгандирман, шу ҳам хабар бўлдимми,
Газет ўлсин, шуни гап деб босдимми?

Р а и с

(Қўнғироқ чалиб)

Бас, тўхтангиз!

И ж р о қ ұ м

(раисга қараб)

Тұхтанг, ука, сўзлайн,
Куйиб-ёниб ўлдим-ку!
Намоз ўқиш — менинг ишим, худони йўқ деяйми?
Амал дебон дин йўлини қўяйми?

Қ и ш л о қ б о й л а р и

Баракалла!

Р а и с

Ултирингиз!

Х а л қ

Эшитмаймиз сўзини.

Р а и с

Навбатли сўз гувоҳлардан Сулаймонга берилур.
Чақирингиз, гали билан барчасидан сўралур.

Сулаймонни бир киши чақириб кирар.

С у л а й м о н

Бизнинг қишлоқ ижроқўми жуда ёввош бир киши,
Майда-чуйда ишлар билан йўқ иши.
«Тўрт хотини бор», деб,— ўлай,— мухбир ёлгон сўзлаган,
Ваҳоланки, бирсин қўйиб, уч қилганин билмаган.
Улоқ чопиш?! Бўлмаган гап, мен кўрмадим ҳеч қайда.

Р а и с

Томоша ҳам қилмаганми?

С у л а й м о н

Бу менимча айб эмасдир албатта,
Ерли, сувли, қўш-кўлончи, чорикорли бир одам

(қишлоқ ижроқўмини кўрсатар)

Пора есин? Бўлмаган гап. Банда-да. Тагин, қайдам.

Х а л қ д а н б и р о в

Намов ҳам ўқирмиди?

С у л а й м о н жавоб бермас.

Р а и с

Нега бермайсиз жавоб?

С у л а й м о н

Жуда ёввош мусулмон, айниқса бизларга боп.

Р а и с

(Сулаймонга ўлтиришга ижозат берар)

Ҳозир сўз иккинчи гувоҳ мулла Мажидга.

(Эшикка қараб.)

Кела беринг.

М а ж и д кириб келар.

Мачитга чиқармиди Турсунқул?

М а ж и д

Турсунқул ҳеч чиқмасди мачитга.
Фақат жума, ҳайитдай улуғ айём кунларда
Жамоатга борса ҳамки, ўшанда ҳам бир четда,
Одамлар кўрмасин деб, бундан бошқа ўлсинми,
Ё беш кунлик амал деб худо ҳукмин бузсинми?

Р а и с

Ичкилик ичармиди, айтингиз-чи, муллака?

М а ж и д

Текин бўлса ичмасдан қараб турсинми, нега?
Бир киши бир одамни иззат қилиб чақирса,
Қўй, қўчқор сўймадик деб, тўн ўрнига пул берса,
Уни дарров илиб олиб ёза берса ҳар аҳмоқ
Аллақачон лозим эди муни аламон қилмоқ.

Р а и с

Савол борми, ўртоқлар?

З а с е д а т е л л а р д а н б и р о в

(мухбирни кўрсатиб)

Ёзганлари тўғрими?

Б а т р а к л а р

Тўғри!

Маъқул гап!

Ҳақ гапни айтган!

М а ж и д

А, Турсунқул ўғримми?

Р а и с

(қўнғироқ чалиб)

Масала очиқ-ойдин, савол ҳам лозим эмас.

М а ж и д

Сўз берилсин.

Р а и с

Ўлтирингиз.

И ж р о қ ў м ва ё н и д а г и л а р

Бу судингиз суд эмас.

Р а и с

Оғайнилар, учинчи сўз гувоҳ Ашурхўжага
(Бир йигитга буюрар.)

Айтиб келинг.

А ш у р

Турсунқулнинг ким экани ҳаммага
Маълум эрур. У бечора кўпчиликнинг иши деб,
Ҳеч тинмасдан ишлай берди ёзу кузу қиши деб.

(Мухбирни кўрсатиб.)

Энг охири келиб-келиб маломатга учратди,
Сўзласин-чи шу хунаса, мачитни ким тузатди?
Кўпчиликнинг гамин емай, доим ухлайдир, дейди.

(Мухбирга қараб.)

Ҳой, ноинсоф, шунча тўйда йигит боши ким бўлди?
Оғайнилар, бунинг яхши адаби берилмаса,
Бугун-эрта бу машмаша ҳаммамизда бор нарса.

Х а л қ д а н б и р о в

Ўртоқ раис!

-

Р а и с

Сабр қилинг!

Ў ш а

Мумкин бўлса, сўз беринг.

Р а и с

Сўз охирида берилғуси, саволлар бўлса қилинг.

Халқдан бир хотин

Хотин-қизлар тўғрисида қандай ишлар ишлаган?

И ж р о қ ў м

(ҳовлиқиб турар)

Сен жим ўлтир.

Р а и с

(ижроқўмга.)

Сизга сўз йўқ!

(Гувоҳга қараб.)

Жавоб беринг.

А ш у р

Турсунқулнинг бети учун, ёки сийлаб айтмайман,
Кўнгил учун «Хотинингни оч», деганини билмайман.
Ахир атроф қишлоқларда «ҳужум» деган бир боло...

Бир паранжили хотин

(халқ ўртасидан чиқиб келар)

Айланайин, қози почча!

Р а и с

Сиз ўзингиз кимсиз, хола?

Хотин

Турсунқулнинг хотиниман, ўргилай, мирза йигит.

Турсунқул ва атрофидаги одамларда ўзгариш.

Уй сирини кўча билмас, ҳар кун жанжал, ур-йиқит.

Ижроқўм

*(дўқ билан ўрнидан туриб, хотин томонга)
ҳужум билан келиб)*

Овозингни ўчир, ҳозир тилка-пора қиламан.

Халқдан бир йигит

Нима, кимни?

Раис

Ўлтирингиз!

Йигит

(ижроқўмга мушт кўрсатиб)

Ҳей, ҳезимкаш, кўрасан!

Раис

Сўзланг, опа!

Хотин

Айтмадимми, айланайлар, шу жанжал
Биз уч бурдак муштипарнинг бошимизда ҳар маҳал,
Бир кун очмиз, бир кун тўқмиз, «болам-бўтам» демайди,
«У йўқ, бу йўқ», десанг — дарров ўлгунча дўппослайди.
Армайди, кунда-кунда маст бўлиб ичгани ичган.
Бир вақт бундай илжаймайди, пешанаси тиришган.
Анов куни «Айланай эр», дейиб олдига келдим.
«Ҳамма хотин паранжисини ташлаётганмиш», дедим.
Шу, қоқиндиқ, жони қурғур ҳалқумига келди-ку,
Кўзларининг шох соққаси ўйнаб, ранги ўчди-ку:
«Кундошларинг эшитса-чи, сомон тиқиб терингга,
«От думига боғлатаман», дейиб дўқ қилди менга.
«Агар биров паранжини ташланглар», дейиб келса,
«Ихтиёр ўзимизда», десанглар йўқ ҳеч нарса.
«Кундошларингга уқтириб қўй», деб айтди.
«Ёт, биров билмасин», деб қамчини кўрсатди.

(Мухбирнинг ёнига келиб, елкасига қоқиб.)

Хўб қилибсиз, рўй-ростини аямасдан ёзибсиз,
Бахтингизга учраб қолсин, бир тўтидай, эпчил қиз.

Кулишарлар.

Р а н с

Хўб, холажон, очилишни ўзингиз хоҳлайсизми?

Хотин

Очилмайми, вой, тавба-я, сизники ҳам қизиқми?

(Паранжисини бошидан иргитар.)

Ана очсам!

Б а т р а к л а р

Яшанг, хола! Яшанг!

Паранжини ўтга ташланг!

И ж р о қ ў м

(шошиб)

Сени минг талоқ қилдим!

Х о т и н

Ажаб қилдим, хўб қилдим,
Сен қўймасанг, мен қўйдим.

Бир кишига — бир хотин, ортиғига зақун йўқ, мен чиқдим.

Р а и с

Бас, ўлтиринг, онажон.

М у х б и р

(ижроқўмга қараб)

Ҳолинг қалай, шўр тумшуқ?

Р а и с

Биродарлар, Турсунқулнинг гувоҳлари тугалди,
Тал — ёзувчи мухбирнинг гувоҳларига келди.

(Бир йигитга қараб.)

Айтинг, келсин, билганини айтиб берсин Ҳакимжон.

Ҳ а к и м ж о н

(кирар)

Нимасини айтай ахир, бари ишга мен ҳайрон.

(Ижроқўмга қараб.)

Уста Турсун кўринишда оқ кишига ўхшайдир,
Нимагадир суд олдида гуноҳкордай қақшайдир.
Гувоҳлар ҳам валдир-валдир оқламоқ-чун пирини,
Очиб солган бўлса керак «устози»нинг сирини.
«Қўрққан олдин мушт кўтарар», деган экан бобойлар.

(Ижроқўмга қараб.)

Шунга ўхшаб бу ўғри ҳам: «Қоч, ўғри!» деб ҳай-ҳайлар.
Газетада ёзилганнинг бариси адл сўзлар.
Бунга гувоҳ ҳожати йўқ, айтинг-чи, қора кўзлар.
Ахир шу йил баҳорда: «Кооперативдан насяга
Темир омон, газлама берса олай бир пакка»,—
Деб, ижроқўм акамдан бир гувоҳнома сўрадим.
«Кечқурун уйга боринг, дурустми, мулла Ҳаким?»,—
Деди: мен ҳам «хўб» деб жўнадим қайдан-қанча,
Кечқурун уйига борсам: «Қадам учи — ўн танга.
Еғламасанг юрмайдир, қани чўзинг», деди,
Шилдирама икки сўм берсам — ирвайиб кулди.

Р а и с

(қўнғироқ чалиб)

Етар,

Ишлар ойнадан тиниқ, маълумроқ бўлди бизга,
Шунинг учун яна бир гувоҳни сўрайлик-да,
Тамом қилиб қўяйлик. Қани, келсин Машариф.

М а ш а р и ф к и р а р .

(Машарифга қараб.)

Лекин ёлғон гапларни сўзламангиз ахтариб.

М а ш а р и ф

Билганим шу: бир кун бизнинг боққа бориб Турсунқул
Бир қоғозни кўрсатиб, дўқ билан қўйдирди қўл.
Суриштираман «эгилик», деди-кетди, келди куз.
Кейин билсам — вексель экан, тўладим сотиб ҳўкиз.
Яна бир кун маст бўлганча чайлага келиб тушди,
Алжиб-алжиб сўкиб сўзлаб бир нафасда пўк учди.

Р а и с

Бошқа сўзингиз борми?

М а ш а р и ф бошини чайқар.

Бўлмаса, ўлтиринг, бас.
Охирги сўз мухбир ўртоғимга берилур,
Унга қараб ҳукмнинг тўғриси қилинур.

М у х б и р

Ўртоқжонлар, мен ўзим қишлоғингизга бир меҳмон,
Бир йилгинадан буён муаллимлик қиламан.

Газет билан кўп эмас бир оз алоқам бор.
Камчиликни кўрсаму ёзмасам бўлмасми ор?
Турсунқул дарҳақиқат бой-эшонларнинг думи,
Улоқчи от, тўрт хотин, қайнаб турадир хуми.
Қишлоқнинг иши билан бошини оғритмайдир,
Камбағаллар дардига сира чора кўрмайдир.
Мен агар ёзган бўлсам — ёлғон гапни ёзмадим,
Кўра-била бировга чуқурни ҳам қазмадим.
Тагин сизлар биласиз — гапларим ростми, ёлғон,
Ҳар ҳолда ёздим уни, чидамади соф виждон.

Чоллар, батраklar

Яшанг ука, бор гапларнинг тўғриси ёзибсиз,
Бўриларни ҳеч аяманг, тоза тузлаб қўйибсиз.

Раис

Саволингиз борми?

Халқдан

Йўқ.

Тўғри, муни ҳаммамиз ҳам биламиз.

Раис

Бўлмаса биз ҳам ҳозир ҳукм учун кирамиз.

Суд ҳайъати ҳукм учун кириб кетар.
Суд ҳукмини кутиб қолганлар ўзаро сўзлаша бошлайлар.

Батрак

Агар шўро суди одил бўлса, ўртоқлар,
Мундай хоин, ножинсларни орамиздан йўқотар.

Д е х қ о н

Мухбир ўртоқ тўғри гапни хўб яхшилаб ёзибдир,
Суд оқламас, айби очиқ «мана ман» деб турибдир.

И м о м

Яхши эмас, жон укалар, мундай тезлик қилмангиз,
Бир обрўли кишимизга мундай бўўтон қилмангиз.

С ў ф и

Дарҳақиқат, амин бобо ҳеч гуноҳсиз кишидир,
Юртимизнинг ҳам каттаси, бошидир.

Ч о р и к о р

Мундай бошлиқ сизларга хўб ёқади,
Ош-нон бериб, жағингизни боғлайди.

Б а т р а к

Мундай хоин орамиздан ҳайдалсин!
Сўфи, имом улар билан йўқ бўлсин!

Б и р ч о л

Болаларим, ёмонларни, майли, уриб ҳайдангиз,
Сўфи билан имомга ҳеч тегмангиз.

Ч о р и к о р

Ота, энди, замон ҳозир бизники,
Аралашманг, тинч туринг.

Д е ҳ қ о н

Сўфи, имом жағин тийсин.
Сиз айтингки, ёмонларга ёндашманг!

Б а т р а к

Мухбир, газет бизнинг яқин дўстимиз,
Ёмонларни шундай кунга солгумиз.

У м у м

(шодланиш, кулиш билан)

Балли, мухбир!

Балли мухбир!

Кўп яшанг!

Орқангизда биз бормиз, хоинлардан ҳеч қўрқманг.

М у х б и р

Ишчи, деҳқон, батраklarнинг дўстиман!
Ҳар на ёмон, эгри кўрсам газетага ёзгайман.

Суд ҳайъати чиқади. Ҳамма халқ ўрнidan туради.

П л а к а т:

(Бир киши ўқийди.)

Турсунқул	қораланди
Ҳукм	уч йилга

Батрак, деҳқон, чорикорлар чапак чалиб қарши олар. Тарафдорлари,
сўфи, имом хафа бўлиб, сўлжайиб қолади.

[1928]

ҚАЙДА БАХТ

Бир пардали комедия

Биринчи кўриниш

Шоҳи тўқийдиган бир косиб йигитнинг якка қўл дастгоҳи. Саттор моки отмоқда. Онаси Хадича амма чархда найчага арқоқ тўлдирмоқда.

Хадича амма (чарх оҳангида куйлайди):

Чархим таноб ташлайди,
Бир балони бошлайди.
Худо олгур кундошим
Кунда уриш бошлайди.

Араванинг чуви бор,
Яхши чархнинг ғуви бор,
Худо севган банданинг
Имкони бор, ҳуви бор.
Ҳув...

Шу «ҳув»га ҳамоҳанг бўлиб чарх ҳам «ғув» этиб тўхтайтиди.

Саттор (моки отишдан тўхтайтиди. Бир керишиб қўларини қирсиллатиб олади). Ҳа, волида. Ҳаммадан ноумидлик ёмон. Агар хаёл шишасига ноумидлик тоши тегса, унда паришонликнинг санг резалари қолади. Зора пирлар пири ҳасти Идрис пайғамбар биздай тупроқ ялаб ётган

қулбаччаларига пешволик қилсалар. Биз ҳам шу оғир кунлардан қутилиб, рўёбга чиқиб қолсак. Илон пўст ташлагандай, шу гурбат жандасини бахт-толе хилъатига айирбош қилсак. Ҳа, айтганча, Дилбар келдими? Унга жуда ҳам уятли бўлдим-да. Қизи тушмагур оламда йўқ нусхани қидиради. Бир кийим иш учун бир бутун танда қўйишга, рост гап шуки, менда мадор йўқ.

Х а д и ч а а м м а. Хўш, деганда, қани ўғлим, бу йил балиқ йили, наҳанг, мор, асп, гўспанд, ҳамдуна, мурғ,— бу йил таппа-тақ йигирма еттига кирибсан. Сенинг тенгинг Рашиджоннинг икки қиз, бир ўғли бор. Сен бўлса уйла-нишдан гап очсам, олдимга «ноумид бўлманг»дан таван ясаб қўясан...

С а т т о р. Қарилик ўқсиз камонга ўхшайди. На унинг уриб олгудай ови, на мўлжал олган нишони бор. Менинг юрагимда бўлса умид, худди қайанорнинг донасидай кўп, тиқин. Охир бири бўлмаса, бириси мени ниятимга етаклар. Одам деган жаланинг кўпиги эмас. Бири ўчади, яна бириси гўзалайди. Йўқ, дунёга келгандан кейин ном қолдириб кетиш керак. Шайхи Аттор валий деганни биласизми? Ана ўша киши ҳам аттор бўлган, ҳам шоир бўлган — «Мантиқ ут-тайр» деган китоб ўша одамники, ҳам валий бўлган. Шу уч хислатга у сабру қаноат билан етишган. Мана, отам раҳматликнинг гўри билан битта нур бўлсин, сизга ҳам раҳмат, ўқитдингиз, ҳунар ўргандим, энди...

Х а д и ч а а м м а (гапни бўлади). У замонлар дори-ламон эди, болам. Даданг шўрлик ҳар чоршанба бозордан қўйни-қўнжи тўлиб келар эди. Доим менга: «Хатча, биласанми, сени ўн еттита хонатласга олганман-а», дерди. Доим: «Худо менга ўғил берса муллои забардаст қиламан», дерди. Мана энди...

С а т т о р. Эй, волида, агар у замонларда мунақа текстиль деган гаплар йўқ эди. Текстилда шунақа эпчил машина дўконлар борки, бир соатда етти косибнинг бир ҳафта-

лик ишини қилади. Фуқаро албатта текстиль молига қараб югуради-да... Бозорда бир мартаба косибнинг овраси қолмаган. Шом — қуёш оёғининг сояси, деганлар. Демак, у бошларга ҳам кун тушган. Шундай қилиб, дунёга келгандан кейин ном қолдириб кетиш керак, волида. Косиблик бўлмаса — шоирлик... Бу ҳам бўлмаса... (Дўкон ёнидан ўртача қалинликдаги бир китобни олади. Китоб устига «Калила ва Димна» деб ёзилган. Китоб орасидан бир варақ қоғоз олади.)

К а м п и р ў з ишига тушиб кетади.

Лекин тахаллуснинг яхшисини топиб олдим. «Чархий» жуда ҳам жойида. Эчкининг тахаллуси Мулла Абдукарим, қўтир итники бойбачча бўлганидай, каминаники — Чархий.

Кўзингдан, кўзларингсиз бу кўнгулда асли ёз ўлмас,
Қиё боқмоқ билан кўз сурмаси кўзлар оз ўлмас.

Муҳаббат риштаси бирлан кўнгишлар қолди дастингдан
Хиноли қўл билан черт, бўлмаса бу ришта соз ўлмас.

Қаро қош худди қалдирғоч қанотидай қилур парвоз,
Учур ғоз, қарға бўлмас, қарға юз машқ бирла боз ўлмас.

Чаман бағрингда ўсган олмаларга гард қўндирмай,
Чўзилмак бирла ҳар ётнинг унга дасти дароз ўлмас.

Лабингдек лаъли жоми бахтли бўлмайдур, аё дилбар,
Лабингдан ўпса, ҳарчи айт, нечукким сарфароз ўлмас?

Яна ўз ичида бир марта ўқигандай бўлади, китобнинг қатига солиб қўяди. Ишига тушиб кетади.

Х а д и ч а а м м а (чархни секинлатиб). Айланай болам, «Отанг нечилик — бўзчилик. Сенга ким қўйди бу

номаъқулчилик», деганларидай, шу байт-газалингни йиғиштириб, ҳарна моки отганингда, ҳалигача бир эмас, ўнта дилбарга қурбинг етиб қолар эди.

С а т т о р. Бозорда ҳар икковининг ҳам нархи бир. Иста шоҳи тўқи, иста аруз билан шеър ёз. Ишқилиб, дунёда ном қолдириш керак. Сиз шайхи Аттор валнини билмайсиз.

Эшикдан овоз келиб қолади.

Т о л и б. Саттор, ҳов, Саттор. Олдингда қочадиган одам йўқми?

Х а д и ч а а м м а. Болам, шу ўртоғинг саёқ, бузуқ йиғит-да. Худо урган хулқи заҳар.

С а т т о р. Майли, кампир. Хулқи заҳар кишиларнинг суҳбатида ҳам бир лаззат бор. Сизга атса урдиргандай гап. (*Эшикка қараб.*) Толиб, келавер, ҳеч ким йўқ. Кампирнинг ўзлари.

Т о л и б кириб келади.

Т о л и б. Ассалому алайкум. Ҳа, кампиршо. Тетикмисиз? Ҳали хабар келгунча йўқми?

Т о л и б билан С а т т о р кўришади.

Х а д и ч а а м м а. Ҳа, айланай, Толибжон, банда деган худонинг мулки, қачон хабар келса, ўша кунни тайёрмиз, ишқилиб, ёшларга умр берсин.

С а т т о р. Қўе, нафасингни бузуқ қилма, кампирнинг ўн гулларидан биттаси ҳам очилгани йўқ. Қани серрайиб турма, юқори чиқ.

Толиб юқори чиқиб ўтиради. Кампир чархни йиғиштириб, унга мулозимат қилади. Кампир дастурхон тайёрлаш учун ҳужрага кириб кетади. Саттор ишни қўйиб, дўкандан тушади. Толиб ёнига бориб ўтиради.

Т о л и б. Амма, майда-чуйдага овора бўлманг. Чой-пойнинг кераги йўқ. (Сатторга қараб илжайди. Тўнининг орасидан бир шиша винони Сатторга имлаб кўрсатади.)

С а т т о р. Хўш, бугун ишга бормадингми, виход-нойми?

Т о л и б. Йўғ-э, бугун иш бор. Кеча мояна олган эдим. Жуда бош сирқираб оғриб турган эди, прогул қилиб қўя қолдим. Ҳукуматимиз бир кун кейинроқ бой бўла қолар, дедим. Миям худди йўлпашша қамалган хумдай гўнғиллаб турибди. Бунинг устига ишга борсам тўқув машиналарнинг шарақ-шуруқи жуда еб ташлайди.

С а т т о р. Тўғри. Мастликнинг жазоси — хумор. Ялқовлик ҳунар бўлса, паришонлик — мояна. Бошлиқларнинг бир нима демайдими?

Т о л и б. Бошлиқлар тўғрисида хотиржамлик. Битта оғайним бор. Ўзи жуда қулинг ўргилсин йигит. Қайтага ишга бормасам хурсанд бўлади. Кеча у билан бирга эдим. Бир-икки кун келмасанг ҳам майли, дўхтир ошналаримдан бюллетин олиб бераман, деди. Энди цех бошлиғимиз бўлса, Шарифжон аканинг қизи Дилбар. Девдай-девдай йигитларга аёл киши бошлиқ бўлиб қолгандан кейин, яна иш хуржун. Маҳмадона, чигирткадай ҳали унинг тепасига, ҳали бунинг тепасига бориб чирқ-чирқ қилади. Кишининг энсалари қотиб кетади.

С а т т о р. Йигитнинг кўрки соқол, деган. Соқол билан сочи ўртасидаги фарқ, супурги билан тароқ ўртасидаги фарқ билан тенг. Цехингизга сочли киши бошлиқ бўлса ишингиз кўркам бўлади. Дарвоқе, шу қиз ўзи қалай қиз? Очилиб-сочилиб йигитларга бошлиқ бўлиб юргандан кейин, анча шамоллаб ҳам қолган бўлса керак.

Т о л и б. Лекин ишига пишиқ. Бутун текстиль десам ҳам бўлади, унга айланишганлар кўп. Ҳеч қайсисига бўй бермайди. Ҳа, нима бўлди, суриштириб қолдинг? Сен ҳам унга жигарсўхталарданмисан? У ўлиб қолганда ҳам якка

қўл косибга тегмайди. Агар текстилга кириб, иш кўрсатсанг ақтимол. Бўлмаса овора бўласан.

С а т т о р. Улфатга — туҳмат қофиядош. Ҳали унга жигарсўхта бўлиш учун юрагимдан жавоб сўрагунимча йўқ.

Т о л и б. Ҳали сен эшитдингми, йўқми, бизнинг маҳалладан тортиб Сўфитўлгай маҳалласигача, ундан мана шу ергача ҳаммаси бузилар эмиш. Ўрнига текстиль ишчилари учун шаҳарча солинар экан. Бошқа ҳовлининг ҳаракатини қил.

Ҳ а д и ч а а м м а қўлида дастурхон кўтариб киради. Уни меҳмон олдига ёзиб, гапга аралашади.

Ҳ а д и ч а а м м а. Вой, худой, қандай шўрлик бандалар эканмиз. Бу гап энди ростга чиқди, дегин-а, Толиб-жон? Киндик қони тўкилган жойдан энди қаерга ҳам борамиз? Кеча болалар: «Амма-чи, амма, танобчилар ўлчаб, ҳовлингизнинг бурчагига темир қоқиб кетди», деганда ишонмаган эдим. Ростга чиқдимми-я, бузилади дегин-а, вой худое...

Т о л и б. Бузилади. Бугун бўлмаса эрта, ишқилиб, бузилади, кампир.

С а т т о р (нон ушатиб қўяди, «олинг-олинг» қилади.) Лекин ҳовли бузилиши тўғрисида «Нурнома»да ҳам ҳеч гап йўқ. Фабрика билан косиб харсанг билан шишага ўхшайди. Истаса, харсанг келиб шишага тегсин, истаса, шиша бориб харсангга тегсин. Ҳар икки ҳолда ҳам синади. Энди ҳовли бузиладиган бўлса, бу тарафдан ҳам сиқилдик, деган сўз.

Т о л и б (кампирнинг кўзини шамғалат қилиб винони очади. Бир пиёлани қуйиб ўз олдига қўяди.) Хўш, қани, энди айт-чи, Саттор, бозорнинг аҳволи ўзингга маълум, ҳовли-жой бўдса бу аҳволда, сен нима қилмоқчи бўласан? Ўйлаб кўрдингми?

С а т т о р. Бир нарсани ўйлаб кўриш деган сўз — си-
бизга. Етти тешиги бекилганда ҳам саккизинчисидан овоз
чиқади. Мен уч нарсани мулоҳаза қилиб қўйибман. Ё та-
мом сингунча якка қоламан, ё бор дейману текстилга ки-
риб кетаман, ё Шоҳи Машрабдай кўча-кўйда байт-ғазал
ўқиб, қаландар бўлиб кетаман. Ишқилиб, дунёда ном қол-
дириш керак.

Х а д и ч а а м м а. Болаларим, жиндаккина овқат қи-
либ берайми? Толибжон, сенинг ҳам ишинг йўққа ўхшайди.

С а т т о р. Қўноқ қўйдан ювош, қуйруқ берса ҳам еяве-
ради. Бир нима овқатга урнаганингиз маъқул. Иннайкейин,
Толиб деганингиз газаксиз тузалмайди.

Х а д и ч а а м м а. Вой айланай болам-эй, тагин ўша
балойи бадинг борми, нега ичаверасан, болам, ахир, бу қур-
гур ҳам пулга, ҳам оврангга зарар беради-ку?..

С а т т о р. Обрў дегани — дарвознинг лангари, қийшай-
ган тарафга йиқилишга мажбурсан.

Бу гапдан кейин сир очилади. Ортиқ яшириб туришнинг ҳожати
қолмайди. К а м п и р чиқиб кетади. Т о л и б ўзи ичади. Бир пиёлани
қуйиб С а т т о р га узатади. Саттор кўнмайди.

Т о л и б (қистайди.) Ичавер. Ўзи ширин, хотинлар
ичадиган вино. Ўлиб қолмайсан. Ўзинг ҳам тоза зериккан
кўринасан. Чигилинг ёзилади.

С а т т о р (ноилож қолади, олади.) Хайр, ичсам ича-
йин. Ичкилик — кўнгил сандигининг калити, деганлар.
(Ичади.) Лекин бу ишнинг пирхонада бўлгани чакки бўл-
ди-да.

Т о л и б. Менимча, қаландар бўлиб кетган ҳам маъ-
қул. Текстилда ҳам ишларнинг мазаси йўқ.

С а т т о р. Моянанг қаңча?

Т о л и б. Гап моянада эмас. Ишлашингга қараб бера-
ди. Лекин мен кам ишласам ҳам даромадим жойида... Ин-
найкейин, ҳали мен сенга айтган оғайнимда гап кўп. Унинг

гапига қараганда, бора-бора шу текстиллар ҳам ҳукуматдан ўзимизга ўтиб кетармиш, мен кўпроқ шунинг илинжидаман, бўлмаса бир кун ҳам ишламас эдим.

С а т т о р. Бармоғингни кўзингга ботирсанг тилла ҳалқа кўринади-я, худди шу ҳалқани тутиб олган кунинг текстилдан юзта машина сеники. «Калила» деган китобни эшитганмисан?

Т о л и б. Калила-палилангни билмайман. Сенинг серқочирим гапларингнинг ҳам ярмисини тушунмай қоламан.

С а т т о р. Тўхта бўлмаса, сенга шу китобдан бир ҳикоя ўқиб бераман. (*Туриб китобни олиб келади, варақлаб-варақлаб бир ерини очади, ўқий бошлайди.*) «Ҳикоят. Бир кир юватурғон киши бор эди. Ҳар куни бир ариқ лабида ўз кирларини чайқар эди. У ҳар куни бир ёввойи ғозни кўрар эди. Ғоз ариқдан сузиб, сув ичидаги қурт-қумурсқаларни овлаб, шу билан қаноат қилар эди. Бир куни бир учқур қирғий келиб, бир семиз какликни ов қилди. Буни кўрган ғоз ўз-ўзича ўйладики, қирғий шунча кичик жуссаси билан катта-катта мойли луқмаларни ов қилади. Мен бўлсам шундай улуғ гавдам билан чувалчанг ейман. Бу ҳаммаси ўзимнинг паст ҳимматлигимдан. Бундан кейин кабутар ҳам какликлар ов қилғоним бўлсин, деб қасд қилди. Кир юватурғон киши узоқдан қирғий ва каклик ҳолини томоша қилиб, ғознинг бир ерда ҳайратда қолғонини кўриб, таажжуб қилди. Кузатиб тура берди. Худди шу пайтда бир кабутар учиб келиб сув лабига қўнди. Ғоз унинг кетидан қувди. Кабутар ғозга чап бериб олдидан ўтди. Ғоз кейин қолиб сувнинг лабига йиқилди ва оёғи лойда қолди. Ҳар қанча уринса, лойга кўпрак ботиб кетар эди. Кир юватурғон киши келиб, ғозни ушлаб олди. Йўлда унинг бир ўртоғи йўлиқиб: «Бу нима?» деб сўради. Кир юватурғон киши унга: «Бу қўлидан келмайтурғон ишга уннаб, ҳаётини елга берган бир ҳайвон», деб жавоб берди». (*Китобни ёпади.*) Хўш, энди, текстилни қачон бўшатиб олмоқчисиз?

Толиб (бир пиёла қуйиб ичади). Ке қўй, шу китоб-питобингни. Сенинг олдинга қачон суҳбат қилгани келсам, ишинг насиҳатгўйликдан нарига чиқмайди. (Бир пиёла қуйиб Сатторга узатади.) Мана муни ҳам ич.

Саттор олиб ичади. Хадича амма лаганда қовурма келтириб қўяди. Ўзи ҳам ўтиради. «Олинг-олинглар» билан ея бошлайдилар.

Хадича амма. Болам Толибжон, хотининг яхшигина юрибдими, бўйида бўлай-нетай дедими?

Толиб. Хотинимдан ҳам феълим айниб турибди. Нуқул «Ичасан», деб койийди. Ҳали: «Уним йўқ», ҳали: «Буним йўқ»... Улар бўлсам ўлдим.

Саттор. Яхши хотин-халачўп. Эркакни хала қилиб турмаса, йўргаламайди. (Бир нафас жимжит, овқатга машғул.)

Овқат пировардига келиб қолади.

(Қўлини артади.) Худога шукур...

Шу пайтда эшикдан: «Мумкинми?», деган овоз келади. Дилбар қиради. Толиб дарров шишани яширади. Саттор туриб уни қарши олади. Хадича амма жуда қувониб кетади.

Хадича амма. Кел-а, бўйингдан гиргиттон бўлай, Дилбархон. Қайнонанг суяркан.

Дилбар ҳамма билан кўришади.

Дилбар. Ия, Толибжон акам ҳам шу ерда эканлар. Нимага бугун ишга бормадингиз десам, бу ерда экансиз. Ўзингиз ҳам гадой топмас ерларда буқиниб юрасиз-да. Ҳойнаҳой эртага бюллетень кўрсатарсиз. Баракалла-е...

Саттор. Қани, юқори чиқинг, овқатга.

Хадича амма. Қани, чиқ, болам, чиқ.

Дилбар. Йўқ, раҳмат, амма. Ҳозиргина овқатланиб

келдим. Қани Саттор ака, байрам ҳам яқинлашиб қолди. Шоҳини қўлга олдингизми?

Т о л и б секин қўлини артади. Сирғиб, Дилбарнинг кўзини шамғалат қилиб чиқиб кетади.

С а т т о р (хижолат чекканнамо). Ваъда деган хира пашша, тутмагунча ҳалақит беради. Куни эртага дўконга соламан. Биринчи иш сизники. Узоғи — тўрт кун. Ўзим олиб бориб бераман. (Дўкондаги шоҳини кўрсатиб.) Мана, ўзингиз кўриб турибсиз, бу ишдан бир қулочча дўкон таги қолди. Кечгача зўр берсам тугайди. Дўкон бўшайди.

Д и л б а р (дўконга яқинлашиб шоҳини кўради, Сатторга қарайди). Саттор ака, ўзингиз ҳам жуда силлиқдўзсиз-а, мана бунинг товланишини қаранг, битта лос деган нарса кўринмайди. Сиздай кишилардан бизда — текстилда ҳам кўпайса, қандай яхши бўлар эди. Ҳали ҳам келинг қўйинг. Мен шоҳи киймасам ҳам майли, бизга ишга киринг.

С а т т о р. Сизда чит тўқилади-да, ипак иш бўлганда, садағайи сўзингиз, ўша кунни кирар эдим. Яқин кишининг сўзи — дўппи, бошга қўймасдан ҳам, киймасдан ҳам иложи йўқ.

Х а д и ч а а м м а. Айланай, Дилбархон, замон шундай кетаверса, кирмай нима қилади? Иложи йўқ, кирари.

Д и л б а р. Киринг, жон Саттор ака. Сизнинг қўлингизда ип ҳам ипакдай товланиб кетади. Мана сизга истаганингизча шогирдлар топиб бераман. Ўзим ҳам сизга шогирд тушаман.

С а т т о р. Шогирд деган — дарича. У қанча кўп бўлса, дил шунча равшан бўлади. Лекин мен текстилга борсам аввал сизга шогирд тушаман. Чунки мен ундаги машиналарнинг биронтаси билан ҳам ошна эмасман.

Д и л б а р. Бунинг иложи жуда осон. Мен сизга яхши усталарни боғлаб қўяман. Шу кунтингиз бўлса, тез фурсатда ўрганиб оласиз. Мана, Толибжон акам айтсинлар. (*Кўзи билан Толибжонни қидиради.*) Толибжон қани? Оббо, қув-эй, аллақачон чиқиб қочибди-я. Хўпми, борадиган бўлдингизми?

С а т т о р. Маслаҳатлашиб кўрамиз. Маслаҳат — розиликнинг тузоғи. Илиндингми — қутулиш қийин.

Д и л б а р. Ҳали ҳам шеърлар ёзиб турасизми?

Х а д и ч а а м м а. Бўш қолди — қиладиган иши байтгазал.

С а т т о р. Яхши шеър — қалайи. Ишқ билан умрни бир-бирига кавшарлайди.

Д и л б а р. Шундай қилиб, шоҳини қачон оламан?

С а т т о р. Тўрт кундан кейин. Гап битта. Гап — пиёз тўғралган пичоқ. Артмаса занглайди.

Д и л б а р (*кулади*). Сизнинг сўзингиз доимо она-болалик бўлади-да. Ҳойнаҳой бунга ҳам тўқирсиз. Ҳа? Она-бола — қумрининг қуйруғи, бир-биридан ажраса кўрки кетади.

Ҳаммаларни куладилар.

Хайр бўлмаса, мен кетдим. (*Хайрлашиб чиқиб кета бошлайди.*)

Х а д и ч а а м м а. Хайр, болам, хайр, келиб тургин.

С а т т о р. Кетиш-келишнинг хамиртуруши.

Д и л б а р ят этиб Сатторга қарайди. Бир табассум қилиб қўяди. Чиқиб кетади. Саттор дўконга ўтиради. Хадича амма чархга ўтиради. Саттор гўнгиллаб ашула айта бошлайди.

Парда тушади.

Иккинчи кўриниш

Бозор. Бир тарафда — текстиль моллар дўкони. Бир тарафда — бошқа турли саноат кооперативлари. Урталиқ майдонда — майда чайқовчилар. Биттасининг елкасида яшикчада қурт, хўрозқанд, сурнайча. Биттаси товуқ кўтарган. Биттаси эски шим ва ҳоказо... Эркак-аёллардан паранжили-паранжисиз, турли миллатлардан қўрама бир кўриниш. Ҳар бириси ўз молини мақтайди. Чуввос. Шулар ичида бир кийимлик шоҳи кўтариб Саттор ҳам юрмоқда.

Бириси. Олинг, олинг, шинавандага сотаман. Каласнинг носвойи, Қаршининг тамакиси. Ариқ бўйида чекмангиз элитати. Хуммори нос, хуммори.

Иккинчиси. Сузмақурт, сузма.

Бир паранжили хотин. Биттагина қолди. Ишай иштонбоғи. Хотинини яхши кўрганга сотаман. Янги куёвларга сотаман. Ипак иштонбоғ.

Сатторга яқинлашади.

Айланай уста, шу иштонбоғни олиб қўйсангиз-чи, жуда ҳам арзон қилиб бераман. Бир дона ҳам қазна аралашмаган. Хотинингиз оламда йўқ қувонарди-да... Ола қолинг.

Саттор қўли билан «ўтавер» деб ишора қилади.

(Хотин жавраб ўта бошлайди.) Биттагина қолди. Ипак иштонбоғ.

Бир инвалид. Дрожжи. Камиртуруш, камиртуруш. Примус иголкаси бор. Мозольний пластирь, мозольний пластирь. Кадак малхам, кадак малхам.

Бозор инспектори (бир эски китоблар кўтариб юрган чакана саҳҳофни ушлаган, судраб кела бошлайди). Кеча ҳам тагжойи пулни бермай, лақиллатиб кетган эдинг. Бугун двойной тўлайсан, қани, бўл!

Саҳҳоф. Ургилай, мулла ака. Ахир, мана ўзингиз берган кафтансани қаранг. Тўлагапман. (Қоғоз чиқариб кўрсагади.)

Улар жанжаллашиб ўртага яқинлашиб қолганлар. Бозор инспекторини кўриб, кўп чаканачилар ўзини четга олади. Саттор ҳам шоҳини кўйнига уради. Томошабинлар уларни ўрайди.

Муллажон, ахир бозорнинг касодлигини биласиз. Шу бештагина «Санубар», «Маликаи Дилором», «Шароит ул-имон», «Ахлоқи мустаҳаб», «Қоидаи мусвок»ни ким ҳам ола қолади? Бизникини партав қилиб қўя қолинг, жон муллаака.

Инспектор (қоғозни қўйиб). Қани, тез бўл. Тагжой пули — бу сенга мачитнинг ҳалими эмас. Бу қоғознинг ўтган ойники. Қани, айт, тўлайсанми, ё финотделга етаклаб чиқайми? (Чўнтагидан ҳуштакни олиб чалмоқчи бўлади.)

Саҳҳоф ялиниб-ёлвориб, чўнтагидан пул чиқаради. Можаро шу билан тугайди. Инспектор кетади. Бозор яна илгариги тусини олади.

Инвалид (узоқдан овози келади). Кадак малхам, кадак малхам. Мозолний пластирь, дрожжи...

Хотин. Ипак иштонбоғ сўраган борми?..

Бир колхозчи (Сатторга яқинлашиб). Ака, шоҳингиз сотиладиганми, кўрсак бўладими?

Саттор (шоҳини очиб.) Мана, марҳамат қилинг. Дунёда кўрса бўлмайдиган нарса йўқ. Кўзни авайламасангиз куннинг доғини ҳам кўриш мумкин.

Колхозчи. Қанча сўрайсиз? Нарҳини қочирмайдиганроқ қилиб айтинг-чи.

Саттор. Отни қамчин йўлга солади, бозорни — нарх. Бир юз ўттиз сўм берасиз.

Колхозчи. Уҳ, уҳ, шунинг ўзи бир юз ўттизми, ёки ёнида ҳовлингизнинг васиқаси ҳам борми?

Саттор. Васиқа деган нарса — эснаш. Кишидан кишига кўчади. Бизнинг ҳовлининг васиқаси яқинда текстиль ишчиларига ўтмоқчи.

Колхозчи. Бўлмаган гапни қўйинг, бўларини айтинг, эллик сўм берсак бўладими?

Саттор. Қулоқ — сувнинг гирдобига ўхшаган нарса, унга чўпу хас ҳам оқиб кириши мумкин. (Қурамадан шоҳини буклаб кета бошлайди.)

Колхозчи (унинг орқасидан.) Ҳа, майли, эллик беш сўм олинг.

Саттор индамайди. Колхозчи текстиль кооперативига кириб кетади.

Бир хотин. Ҳой яхши йигит, шоҳингизни кўрсатинг. Нархини жўнлаброқ айтинг.

Саттор. Мана, хола. (Шоҳини очиб кўрсатади.)

Хотин. Вой ажабми-ей, мунчаям силлиқ шоҳи бўлмаса! Аттанг-аттанг, сал нухаси бачканароқ экан-да. Шу гунафша ўрнига пистоқи бўлармиди-я. Вой-ей, мана бу зангори ўрнига гулнор бўлгандами, жуда ҳам очилиб кетар эди-да. Ҳа, майли, кўргулик-да, болам. Неча пул берай? Бир етимгина қизни чиқармоқчи эдик. Бир кийим шоҳига қараб, тўйи тўхтаб турибди. Нах дуо қилавериб, эси кетарди-да...

Саттор. Нуха — қала кавуш, ҳаммага ҳам бир қоллидагиси тўғри келавермайди. Дуо бўлса кўрнинг туши, эгасигина лаззатланади. Шоҳининг нархи бир юз йигирма сўм, хола.

Хотин. Вой ўлай, сал жўялаб айтинг, ўргилай. Бир юз йигирма сўмга камбағал одам уйланиб олади, гиргиттон.

Саттор. Орага шоҳи билан кампирлар аралашмаса камбағал йигит билан етим қиз истаган ЗАГСда уч сўм

олтмиш тийинга уйланиши мумкин. Майли, сиз учун шоҳининг бўлар жойи бир юз ўн сўм.

Хотин. Ҳамма пулим қирқ беш сўм миркам икки танга, шунга бера қолинг. Яхши йигит. Худоё етти ўғилга бош бўлинг, сиз ҳам тўйлар кўринг.

Саттор. Етим қизнинг тўйи — сирка қиёми. Тахир қилса бузилади. Шоҳига қараб тўйни тўхтатмаганингиз маъқул. *(Шоҳини тахлаб, нарироққа кетади.)*

Хотин ноумид ўрнида қолади. **Саттор**нинг рўбарўсидан **Толиб** келиб чиқади. **Толиб**нинг қўйни дўппайган. **У**нинг орқасидан бир кекса қистаб келмоқда.

Кекса. Кела қол энди, болам. Ўттиз сўм берай. Жуда ҳам айтганингда туриб олма. Сендан ахир баҳра олсак далага кетмас, ўттиз сўм берай.

Толиб. Бўлмайди, дегандан кейин, бўлмайди. Киши кексайгандан кейин жуда миясини еб қолар экан-да, бобой, бўлмайди.

Кекса. Ҳа энди, болам, битта узук-юлуқ тандага отангнинг хунини қўйиб ўтирма, бор ана, ўттиз бир сўм ҳам ола қол.

Толиб. Бўлмайди. Ахир бу сиз айтган ўзимизнинг косиб танда эмас. Буни менга Масковдан бир оғайним юборган, совға. Ноиложликдан сотмоқчиман. Бу ахир завод танда. Фаранг ипдан қўйилган танда.

Кекса. Оббо. Жуда ҳам ўз сўзлик йигит экансан-да, болам. Ўттиз иккига бердингми? Барибир бундан ошириб сотомайсан.

Толиб. Ўзингиз ахир гапга тушунасизми, бу завод танда деяпман-а. Ана шу ўзимизнинг текстилда ҳам шу тандадан қўяди. Текстилни...

Саттор келиб қолади. **Толиб** гапни бошқа ёққа чалғитмоқчи бўлади.

Сотмайман, бобой, овора бўласиз. Ўзимга керак. Ўзим ҳам бир одамдан ялниб олдим.

С а т т о р. Ўзи нима?

Т о л и б. Бир пар эски саллоти кўйлак-иштон.

К е к с а. Ёлғон, ёлғон, болам. Бир бутун фаранг танда. Сота қол, болам. Ҳа, ана ўттиз уч сўм ола қол.

Т о л и б кексага хўмрайиб қарайди.

С а т т о р. Ёлғон гап — чишинг ғилофи. Эски кўйлак-иштон орасида танда бўлса бордир. Берақол, Толиб, кексани ранжитма. Косиб одам ахир тўқиб чиқса бир нима қўл ялайди.

Т о л и б бир оз бўлашиб, уят аралаш ҳадиксираб олади.

Т о л и б. Ўзингиз ҳам жуда елим чол экансиз-да, бобой. Мана, ўртоғим ҳам ўртага тушиб қолди. Оладиган бўлсангиз, бўлган жойи қирқ сўм.

С а т т о р. Қирқни қирқ, деганлар. Қани, ота, пулни чиқаринг. Бозорда ҳаракат бўлиб тургани маъқул. Бозор бу — тарозунинг шайини. Баъзида сотувчига, баъзида харидорга огади. Молни кўрмаган бўлсам ҳам, унинг нархи ўттиз беш.

К е к с а (ёнчиқни ковлаб). Ўттиз тўртта ҳам бўлмайди, дегин-а, болам? Хайр, хайр, сазанг ўлмасин. (Пулни санаб бера бошлайди.)

Т о л и б (ўралган нарса — «танда»ни кексага беради.) Ўзидан ҳам камида бешта кафаплик тушади-да, бобой. Ички-ташқи кийиб олаверасиз. Қани, қўлни беринг. Бор барака топ! Бозорга энди айланишманг. Аткас мол.

К е к с а. Хўб, хўб, болам. Ҳозир чиқиб кетаман. Бир қўчқорнинг боши кетгунча, юзта эчки ўзини қанорада кўради. Отанг ўргилсин.

Ч о л сирғилиб чиқиб кетади.

Т о л и б (Сатторга.) Қани, юр. Жиндак-жиндак отамиз.

С а т т о р. Раҳмат. Ҳали ишни сотолганимча йўқ.

Т о л и б. Юраверсанг-чи, қайтиб келгунигча бозор қизиб қолади.

С а т т о р. Йўқ.

Т о л и б. Яримтагина.

С а т т о р. Ичмайман.

Т о л и б. Оббо, дунёга тузоқ қўйганман, дегин? Дилбарнинг қалини унча кўп эмас. Ўзингни мунча ўтга-чўққа урмасанг ҳам бўлади.

С а т т о р. Паришон оғиз — эшиксиз ҳовли. Ҳали-бери уйланмоқчи эмасман.

Т о л и б. Нозингни қара-я. Оилали бўлиш ёмонми?

С а т т о р. Оилали киши — думли юлдуз. Кўнгли кўкда, чочвоғи ерда.

Б и р к и ш и. Ҳой ука, шоҳингизни кўрсатинг.

Д а л л о л н а м о б и р к и ш и. Ҳа-ҳа, худди шу йигининг шоҳисини олинг. Барака тошгур ўзи ишни жуда ихлос билан тўқийди. Бунинг ишларининг таърифи бу тарафи Бухоро, бу тарафи Ўзгангача кетган. (Сатторнинг қўлидан ишни тортиб олиб, худди ўзи сотаётгандай.) Бай-бай, пухасини, ипагининг тўлалигини қарап-а. Қани, ука, келиштириб сўранг-чи.

С а т т о р. Бўлар жойи — юзта сўм.

Д а л л о л н а м о (олувчига.) Қани, сиз ҳам бир нима денг. Битар ишнинг бошига яхши келар қошига.

О л у в ч и. Йўқ, бизга тўғри келмайди. Текстиль дўкондан олсам бўлмайдими, унда эни мана бундай (қулоч ёзиб кўрсатади), ўзи тўқимдай шоҳиларнинг метри саккизта сўм. Беш метридан ҳар қандай (кўкрагини кўтариб кўрсатади) бўла хотинга ҳам қўйлак чиқади. Бу бизга тўғри келмайди.

Даллолнамо. Хайр, қани, шакар оғзингизда. Бир
нима денг.

Олувчи. Берсангиз, қирқ сўм берайин.

Даллолнамо (Сатторга). Қани, ука, қўлингин бер.

Орага Толиб суқилади. Шоҳини даллолнамонинг қўлдан тортиб
олади. Уни итариб ўрнига ўзи киради.

Даллолнамо (Толибга). Ҳой, ука, сенинг ўзинг
кимсан? Ахир, бу ердагилар ҳам нон деб юрибди.

Толиб. Кўтарил, бозорингни қил. Сенсиз ҳам бу ер-
да иш битириб юрганлар топилади.

Саттор (олувчига). Оғайни, мен текстиль билан бел
синашмоқчи эмасман. Зийрак киши бир нарсани санамай-
ди. Мен машина ҳам эмасман.

Толиб. Тўғри, ўртоқ. Ахир, текстилдагилар ҳам шу-
ларга ўхшаган йигитлар-да, жўялик қилиб сўранг. Жуда
ҳам ерга урманг.

Олувчи (яна бир мартаба ишни очиб ағдариб кў-
риб). Майли, берар бўлсангиз, қирқ беш бераман.

Даллолнамо (Толибга). Ширинкомани ўртада
қиласан, ҳой, йигит.

Толиб. Ҳали анча пастдасиз. (Сатторни кўрсатиб.)
Бу йигит ҳам унча қийин-қистовга оладиган йигит эмас.
Яқинда уйланмоқчи, пулга муҳтож.

Олувчи. Иш кор-хайрга қолган бўлса, майли, беш
сўм қўшдик, эллик сўм берай. Бўлмаса, ўзингиз биласиз.

Даллолнамо. Ҳой, йигит, ширинкомани арра қи-
ласан. Бу ишни мен бошладим.

Толиб. Бурнингни тиқаверма. Кўтарил, бозорингни
қил.

Саттор (олувчига). Бу нархларга келишмайди.

Олувчи. Ўзингиз биласиз. (Кета бошлайди.)

Толиб ҳам даллолнамо (олувчининг орқаси-
дан). Ҳой, ака, бир оз оширинг. Ҳой, бир нима қўшинг.

Олувчи писанд қилмай кўздан йўқолади.

Даллолмамо (Сатторга). Жуда ҳам нархи келган эди-да. Аттанг. Ҳали почин қилганим йўқ эди-я... (Маъюс кетади.)

Толиб (Сатторга). Нима дейсан, юрганинг билан бозорнинг лойини сақич қилишдан бошқа иш чиқаролмайсан. Ундан кўра, юр кетамиз. Озгинагина ичамиз.

Саттор. Қўйсанг-чи, ўзим нима хаёлдаману...

Толиб (ўпкалаб). Хайр бўлмаса, мен кетдим. Эрта уйингда бўласанми?

Саттор. Бўламан.

Толиб кетади. Бозорда чуввос бемаънилик давом қилади.

Саттор (ўз-ўзига). Эй тавба, бир қадоқ ипак неча пулу унга сарф бўлган меҳнат неча пул! Шунча қунт-идрок тўкиб битта ишни бозорга олиб чиқасан. Ҳамма харидор сени майна қилганга ўхшайди. Йўқ. Бу билан иш битмайди. Ё текстилга ишга кириш керак, ёки қаландарлик. Иш-қилиб, дунёда ном қолдириш керак.

Шу пайтда хўрозқанд сотиб юрувчи Сатторнинг ёнига келиб, унинг қулогига яқинлашиб, кичкина сурнайчасини чала бошлайди.

Саттор (унга қараб). Тўғри, менинг иш тўқийдиган дўконимдан ҳам шу сурнайнинг овози чиқади. Ҳамма ерда ҳам бизнинг толега сурнай чалинган.

Бозорни йириб-ёриб учта маст йигит келади. Саттор ёнида тўхтади.

Биринчиси (ўртоғига). Ҳой, менга қараларинг. У пошшахоннинг олдига қуруқ борамизми, битта нима ола кетайлик.

И к к и н ч и с и. Бир шиша атир, икки чайнам сақич — бұлди, кўнгли кўтарилиб кетади.

Б и р и н ч и с и. Паст, номард.

У ч и н ч и с и. Узларинг биласанлар.

И к к и н ч и с и. Бўлмаса, ўттизта маптини битта нонга босамиз, бұлди, кўнгли кўтарилиб кетади.

Б и р и н ч и с и. Паст, помард.

У ч и н ч и с и. Узларинг биласанлар.

И к к и н ч и с и. Нима дейсан, бўлмаса, икки қадоқ новвот, бир кийимлик чит — бұлди, кўнгли кўтарилиб кетади.

Б и р и н ч и с и. Паст, помард, мана бу шоҳини ола-миз.

У ч и н ч и с и. Узларинг биласанлар.

И к к и н ч и с и (*Сатторга*). Ҳой, ука, шоҳинг неча пул? Қани, кўрсат.

С а т т о р (*қўрқа-писа кўрсатади*). Тўқсон сўм бера-сиз-да. Лекин эзилмасин.

Б и р и н ч и с и (*Сатторга*). Паст, номард. Эзилганда бир нима бўладими? Ё бунинг пошпахонми? Саксон сўм, бўлдимми?

У ч и н ч и с и. Узларинг биласанлар.

И к к и н ч и с и. Бұлди, кўнгли кўтарилиб кетади. Пу-лингни чиқар.

Б и р и н ч и с и (*пул санайди. Сатторга бера бошлай-ди*). Мана бу ўттиз, мана бу йигирма, мана бу ўн. Қанча бұлди.

С а т т о р. Олтмиш.

Б и р и н ч и с и. Лабингни чўччайтирма. Паст, номард. Ма, тагин ўттиз. Қанча бұлди?

С а т т о р. Тўқсон.

Б и р и н ч и с и. Ол ҳаммасини. Айтганинг бұлди. Ко-сиб деган ҳезалак феъл бўлади.

У ч и н ч и с и. Узларинг биласанлар.

Иккинчиси. Бўлди. Кўнгли кўтарилиб кетади. Кетдик.

Ҳаммалари айқалиб-чайқалиб кетадилар.

Саттор (анча ўйланиб қолади). Ҳар ҳолда косибнинг молини ҳушёр олмайдиган бўлди. Маст — ҳушёр дилнинг ойнаси. Маст кўпинча сен айтмоқчи бўлганини айтади. (Ўз-ўзича.) Энди волидан пошшахонга нима олсам экан? Икки қадоқ гўшт, бир қадоқ пашмак — бўлди. Кўнгли кўтарилиб кетади. Тағин ўзларинг биласанлар. Паст, номард, қани кетдик. (Чиқиб кетади.)

Уни бозор ола-говури кузатиб қолади.

Парда тушади.

Учинчи кўриниш

Сатторнинг ишонаси. Биринчи кўринишда кўринганча. Саттор ерда ўтиради. Олдида лавҳ, сиёҳдон, қоғоз тагига «Калла»ни қўйиб бир нима ёзмақда. Хадича амма уйи билан дўконхона ўртасида ўймаланиб юради.

Саттор (ичида бир нималарни ўқийди, бир нималарни ёзади). Уҳ... Шундай қилиб, волида, бу кун косибликнинг сўнгги куни. Бир ишнинг сўнгги — ўша ишнинг бошланиш кунини эслатади. Эсингиздами, дадам раҳматли ўлганларидан кейин, биринчи марта ўз бошимча дастгоҳга ўтирмоқчи бўлган куним, худди шу бугунгидай парижон ва маъюс эдик.

Хадича амма. У пайтда бир иш дўконга тушмасдан бурун тепасида пул ўйнар эди. «Уста, менга бер»дан зерикиб кетар эдик. Тонг азондан найча тўлдиришга ўтириб, қош қорайганда оби ёвғонга қарай олар эдим.

С а т т о р (камбирнинг гапларига қулоқ солмайди.
Хат ёзиш билан овора, ўқийди).

Дилбаро, кел, қўлни тут, қилгин мадад сўнгги нафас,
Чархий ожиз йиғламоқнинг тортадир озорини...

Х а д и ч а а м м а. Сени шу ликконбоз қиз оғушта қи-
либ олдию, ишдан совитди. Бўлмаса, худоё шукур, қоғоз-
қалам, байту ғазал билан ҳам ишинг йўқ, ноппа-нозандай
тирикликнинг пайдан эдинг. Рўзгоримиз оз-оздан бў-
либ ҳам фаровончилик эди. Апа келди, мана келди, олам-
да йўқ нусхаларни баҳона қилди, қўлингни ишга бормай-
диган қилди-қўйди.

С а т т о р. Бир ишга совиш — иккинчисига исиш, деган
сўз. Совуқлик — иссиқликнинг жавҳари.

К а м п и р ўзича бир нималарни ғўнғирлайди.

Шундай қилиб, бу шеър ҳам чакана ёзилмади. Шоҳидўз-
лик бўлмаса — шоирлик, бул ҳам бўлмаса — қаландарлик.
Ишқилиб, дунёда ном қолдириш керак.

Х а д и ч а а м м а. Болам, сал нафасингни яхши қил,
энди бир каминг кашкул осиб, жанда кийиб қаландарлик-
миди? Бу гапни бир айтдинг қўймадинг, икки айтдинг қўй-
мадинг.

С а т т о р. Эй, волида, сиз шайхи Аттор валийни та-
нимайсиз.

Х а д и ч а а м м а. Худо кўтарсин ўша сенга пир бўл-
ган, нашаванд атторни!

С а т т о р (камбирнинг гапларини эламайди. Ёзган
шеърини ўқийди).

Риштан жонимдек уздинг оқибат завқ торини,
Мен йўқотдим мутлақо ҳушу хаёлим борини.

Йиғласа арзир киши сўнгсиз бу ҳижрон остида,
Қалбига кўмган эса ҳар ким гўзал дилдорини.

Зим-зиё бир эсдаллик қолди, букун кўнгул етим,
Ўздан-ўзга тинглагучи йўқ юракнинг зорини.

Қайда бахт, қайда муҳаббат, қайда ўйноқ кунларим,
Кўрсатинг буткул йўқолгон касбнинг мазорини.

Дилбаро, кел, қўлни тут, қилғил мадад сўнги нафас,
Чархий ожиз йиғламоқнинг тортадир озорини.

Х а д и ч а а м м а. Айланай, болам. Бир нафасга шу байт-ғазалингни йиғиштириб, гапга қулоқ берсанг-чи, меҳмонларинг қачон келмоқчи эди? Нима оби-ёвғон қиламан? Ахир, тайёрланиб турайин.

С а т т о р (*ўз-ўзига мағрур*). Фоилотан, фоилотан, фоилотан, фоилан. Шеър яхши ёзилди. Бир ҳисобга қараганда ўзини мақташ — ойнага хушомад билан тенг. Ҳа, меҳмонларми — улар қиёмдан сал ўтганда келмоқчи эдилар. Ҳали замон келиб қолсалар керак. Улар меҳмондорчиликка эмас, маслаҳатга келмоқчилар. Маслаҳат — дурадгорларнинг шоқулиси — тош бойланган ипи. Айланиб-айланиб охир бир нуқтада тўхтайтиди.

Х а д и ч а а м м а. Қандай маслаҳат?

С а т т о р. Ҳам уйдан, ҳам ҳунардан кўчишнинг маслаҳати. Кўчиш — иккинчи жойга ўринлашувнинг шотиси.

Х а д и ч а а м м а. Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош-тарозу. Киндик қони тўкилган ердан кўчиб, иккинчи ерга ўринлашиш осонми, болам?

С а т т о р жавоб бермай, «Калила»га чўмади.

Шундай қилиб, келадиганларга бирор овқатга урнайми?

С а т т о р. Майли. Гуручингиз бўлса ош, бўлмаса қорурма. Гўштингиз ҳам бўлмаса — ҳолвайтар. Ун бўлмаса патир. Бекорга айтилган эмас.

Эшик урилади.

Келувчилар (ўзaro турунглашиб олгандан кейин).
Ҳой, Сатторвой, ҳой, мулла Саттор.

Саттор. Лаббай. Кампир, сиз бошқа ёққа чиқиб ту-
расиз. Қани, марҳамат, кела берингиз.

Эшикдан бир кекса, бир ўрта ёшли киши кириб келади.

Ассалому алайкум, қани, қани марҳамат. Юқорига. Бош-
қалар кўринмайди? Уста Аҳмад, Файзи-халфа, Қорабой-
кичкина, Соли-девкор, булар қани?

Юқорига чиқиб ўтирадилар. Пирлар арвоҳига кекса киши фотиҳа
ўқийди.

Кекса. Келадиган бўлди. Қорабой билан девкор ҳам-
момга кетган экан. Келишиб қолар. Уста Аҳмаддан хаба-
рим бўлгани йўқ.

Ўрта ёшли. Бечора, аёлманд одам. Бировга битта
атлас ваъда қилган экан. Шунини ишлаётган бўлса керак.
Ишламаса бўлмаса.

Кекса. Хўш, мулла Саттор. Дўкон бўш. Нима гап?
Иш қўймадингизми?

Саттор. Уста, дўконни йиғиштирдик. Дўкон — му-
софирнинг оти. Манзил манзилдан дам олгани ҳам маъ-
қул.

Кекса. Шундоқ-ку. Ҳеч бўлмаса дўкон таги бўлса
ҳам дастгоҳда кўриниб тургани маъқул. Пирларга ҳам шу
маъқул. Қуришиб қўйган яхши эмас.

Ўрта ёшли. Ота, мулла Сатторнинг кейинги нусха-
ларини кўрингизми? Бу нусха билан ҳаммамизни ҳам
синдирадиган кўринади. Ёш-ялангнинг сўрагани шу нусха
бўлиб қолди.

Саттор. Бу нусха аслида меннинг дилмдан чиққан

эмае. Бу нухани бир қиз чиқарган, шу нуха чиқди-ю мен ҳам синдим.

Кекса. Пирлар ҳам, дастгоҳ ҳам аёл кишини хоҳламайди. Аёл киши дастгоҳга қўл урса барака кўтарилади.

Кампир эшик чертади. Саттор туриб дастурхон ёзади, чой-нон қўяди.

Саттор. Қани, уста, нонга қаранг. Қани, марҳамат.

Нон оладилар. Саттор чой қуйиб узатади.

Урта ёшли. Ота, бошқа касабалар келгунча мулла Абдусаттор бир оз китоб ўқиб берсамикан-а, қизиқроқ китобдан.

Кекса. Ҳа, ҳа, жуда маъқул, рисоладанми, «Нурномадан»ми, қани, болам Абдусаттор.

Саттор ўрнидан тўради, «Калила»ни келтиради. Бир ерини очади.

Саттор. Лекин бу рисола эмас.

Кекса. Ишқилиб, пирларнинг насиҳати бўлса бўлдида. Рисола билан «Нурнома»ни дўкондан ажратиб қўйма. Охиратингга фойдаси кўп.

Урта ёшли. Қани ука, бошланг, қизиқроқ жойидан ўқинг.

Саттор. «Бисмиллоҳи раҳмонир раҳим. Ҳикоят келтирибдурларким, бир кишининг икки хотуни бор эрди. Бири қари ва бири ёш ва ул киши ду мўя, яъни соқолин ярми оқ ва ярми қора эрди. Ул киши ҳар бир хотинини олдига кирганда тиззасига бош қўюб ухлашни одат қилгон эрди. Бир кун одати бўйича қари хотун тиззасига бош қўюб уйқуға борди. Кампир унинг юз ва соқолиға қараб ўзига айтдиким: «Яхшироқ улдурки, бу киши соқолидан

бир неча тор қораларин юлғайман. Тоинки соқоли оқроқ кўринса, ёш хотуни бунга рағбат қилмоғой. Ёш хотунидан рағбат кўрмаса, нафрат ва малолин фаҳмласа, меҳру муҳаббатин олови ўчгай». Шундай деб ҳавсаласи тугагунча қора соқолларин юлди. Соқолики кампир қўлидадур юлунгони унинг яхшироқ. Иккинчи кун ёш хотун олдиға кириб, тиззасига бош қўюб уйқуға борди. Бу хотун ҳам унинг соқолиға қаради. Кўзига оқроқ кўринди. Ул ҳам ўйладиким: «Бу оқ мўйларни юлай, токи соқоли қора кўринса ўзини ёш сезгай ва кампир суҳбатидан нафрат қилиб, менга кўпроқ рағбат кўрсатгай». У ҳам кучи етгунча оқларин терди. Бу иш ҳар икки хотун тарафидан бир неча фурсат давом қилди. Бир кун шўрлик эркак энгагига қўл юборди, кўрдикн ҳеч нима қолмабдур. Фарёд қилди ва ҳеч ерга етмади». (*Китобни ёпади. Меҳмонларға қараб.*) Шундай қилиб, уста, мен талай фурсатдан буён икки ўт, икки бир-бирига зид хаёл ўртасидаман. Икки қуённи қувлаган биттасини ҳам туюлмайдн, дегандай, мана, кўриб турибсиз, дов-дастгоҳ қўш хотинликнинг соқолидай юлиниб тамом бўлди. Мана бугун энг сўнги кун...

Эшикдан бир-икки кишининг овозлари келади, «Мулла Абдусаттор, ҳой мулла Абдусаттор», деб чақирадилар.

(*Ўрнидан туриб, эшикка боради.*) Қани, қани, марҳамат. Ҳа, мулла Аҳмад, бормисиз, келинг халфа.

Эшикдан Соли-девкор, Уста Аҳмад, Файзи-халфалар кириб келишади. Сўрашадилар.

К е к с а. Қорабой-кичкина қани?

Д е в к о р. Шу ерда, шу ерда. Кичкина, ахир, ўзингизни кўрсатинг.

Ў р т а ё ш л и. Уста Қорабой-девкорнинг қўлтиғига ҳам яшириниб кетаверади.

Файзи-халфа (ўрта ёшлига.) Фаранг дейман, саҳарни эрта олиб, бу ерга чопган экансиз-да?

Урта ёшли (бунинг исми — Зойид-фаранг). Ҳа, мана уста бобо билан боядан буён мулла Абдусатторга китоб ўқиттириб маза қилиб ўтирибмиз.

Девкор. Қани, тўхтаманг бўлмаса, ўқинг, мулла Абдусаттор.

Кекса. Китоб ҳам айни пул сўрайдиган ерига келган эди. (Сатторга қараб.) Қани, хўш?

Саттор. Шундай қилиб, бугун энг кейинги кун. Маслаҳат сизларда. Хўш, нима қиламиз? Қайси қуённинг кетидан қолмайлик? Косибликнингми? Текстилингми?

Соли-девор. Агар эски замонлар бўлганда эди, қатор-қатор дўкон, ўн-ўн беш халифа-шоғирд гурсиллатиб тепки босиб турганда эди, бозор қарсиллатиб, «Уста, манга бер», деб турганда эди — ҳунаримизнинг садағаси кетсак бўлар эди. Магарамки, текстиль чиқиб қолди. Эмди ҳаммамиз ҳам ҳайронмиз. Ана текстилга кирдик... Юзлаб-икки юзлаб машина дўкон қулочлаб иш чиқариб турибди. Шу иш ўзингники эмаслигини билиб туриб, қандай қилиб ҳам қўл ишга боради?

Саттор. Агарни магарга уйлантирилса — ўртадан кошки деган фарзанд туғилади. Маслаҳатнинг қисқаси нима?

Қорабой-кичкина. Соли акам ҳали ҳам ўша эски девкорликнинг пайдан.

Файзи-халфа. Менга қолса, мен ҳам дўконни йиғиштирдим. Маҳаллага сўфи бўлмоқчиман. Бир балойи нафс ахир тўйиб қолар.

Зойид-фаранг. Бир иложини қилиш керакки, иш-қилиб, ҳунар нобуд бўлмасин.

Саттор. Бошқа касбга ўтиб, «фаранг» деб ном кўтариш учун яна бир касана умр керак дейсиз-да, а?

Қорабойкичкина. Ҳа-да. Ота-бобомиз ўриш-арқоқдан нон ебди. Бошқа ҳунарнинг иложи қийин. Ҳаммамиз ҳам мокининг набирасимиз.

Кекса. Пир-пир ўзимизнинг пир, рисола-рисола ўзимизнинг рисола, демоқчи-да.

Солидевор. Мен бўлсам қайнатамдан мерос қолган катта тегирмоннинг тепасидаги беш таноб ерга деҳқончилик қилмоқчиман. Ёнимга битта одам соламан.

Уста Аҳмад. Колхоз сизга жойни берди-қўйди. Тагин одам солар эмишлар.

Саттор. Лекин кўкнори экасиз, бирга ўн минг тугади.

Қорабойкичкина. Бу киши ҳали ҳам девкорликнинг пайдан. Ёнғоқдай чақилиб кетса ҳам димоғидан кетмас экан-да.

Эшикдан «Мумкинми?», деб Дилбар кириб келади. Суҳбат тўхтайдн. Ҳамма билан саломлашади.

Дилбар. Уҳ-ҳў, жамоат жам экан. Нима, Саттор акам «Уста пири» тўйи қилиб бераётибдиларми?

Уста Аҳмад. Эй синглим, ҳаммамизнинг бошимизга келган катта тўй, катта кўран тўғрисида маслаҳатлашиб ўтирибмиз.

Дилбар (Сатторга). Саттор ака, тунов куни бериб юборган шоҳингиздан қолганмиди, бир метрча етмай қолди-да.

Саттор. Топилади, топилади. Қани, сиз бундай ўтиринг-чи. (Узи ичкари кириб кетади.)

Қорабойкичкина. Синглим, жуда бош қотган. Ахир, сен ҳам текстилдасан. Бундай бизга бир гапириб берчи. Кирсак очдан ўлиб қолмаймизми? Бизни ҳам оладими?

Зойидфаранг. Ҳунарнинг қадрига етадими?

Кекса. Кимни пир дейди, рисоласи борми?

Девкор. Халфа-шогирд сақласа бўладими?

Уста Аҳмад. Ол-ҳа, ҳали ҳам шу гап.

Файзи-халфа. Мачит яқинми?

Дилбар. Мен текстилга киринглар, деб ҳаммангизга ҳам бир мартабадан эмас, минг мартабалаб айтдим. Сиздай ҳунармандларни олмайин кимни олади? Бори-йўқ ҳунарни ишлатадиган жой текстил-да. Агар партиямизнинг этагидан маҳкам ушлаб, кўрсатмаларидан четга чиқмай, чинакам ихлос билан ишланса, ҳеч ким дол қолмайди. Ишлаган одам бахтли бўлаверади. Агар ишда, сифатда ўзингизни кўрсатсангиз, сизга ким шогирд тушмайди? Мана бориб кўрдингизми, йўқми? Текстиль катта обод бир шаҳарга айланиб кетган. Унда йигирма мингга яқин ишчи ишлайди. Ҳар бир цехнинг ўз клуби, ўз қироатхонаси, ишчилар учун баланд-баланд ошиёнали, ёруғ, покиза уйлар, ҳаммомларигача бор.

Уста Аҳмад. Дарвоқе, кечадан бошлаб, бизнинг маҳаллани буза бошладилар.

Дилбар. Бу ерларнинг ҳаммаси бузилиб, ўрнига текстиль ишчилари учун уй-жойлар солинади. Агар сизлар ҳам текстилга кирсаларинг, шу янги уйлардан оласизлар. Қачонгача ахир шу даҳлизу-бўйра, васса жуфт шифт!

Қорабой-кичкина. Мен бўш қолган куним бориб текстилни томоша қиламан. Киришга аллақачон бел боғлаб қўйганман. Лекин юрак дов бермайди.

Соли-девкор. Сен менда халфа эканингда ҳам шунақа, саёқ эдинг. Иш қолиб, доим бозор сайилда тентир эдинг.

Зойид-фаранг. Сизда ипак иш йўқ-да. Бўлмаса кириб, бир ҳунар кўрсатиб қўяр эдим.

Саттор бир кўлида бир тоқа шоҳи, бир кўлида бир лаганда қовурма киради. Шоҳини Дилбарга узатади.

С а т т о р. Фаранг, ипни юз алвон билан ранг этсалар бўлмас ипак, дейсиз-да, а? Йўқ, бу гап сал эскиганга ўхшайди. (*Қовурмани ўртага қўяди. Бориб, яна бир кичик лаганда қошиғи билан Дилбарга келтиради.*)

«Олинг-олинг, олинг» билан ея бошлайдилар.

С о л и д е в к о р. Халфа — шогирд бўлмаганга. ярашур. «Ма, еб ёт», деб биттагина колхозни таги билан берса экан.

У с т а А х м а д. Ол-ҳа, ҳали ҳам шу гап.

К е к с а. Қаерга борсаларинг ҳам, рисола ёндан айрилмасин. Кишидан барака кўтарилмайди.

З о й и д-ф а р а н г. Иш деганни ишга ўхшатиб, биров кўрганда суқи кирадиган қилиб юборсанг, ҳамма ерда ҳам нонинг бутун.

Қ о р а б о й-к и ч к и н а. Майли, мен кирадиган бўлдим. Таваккал.

С а т т о р. Таваккал дегани—қоронғи уйга кесак отиш. Астойдил кирдим, деявер.

Қ о р а б о й-к и ч к и н а. Кирдим.

Д и л б а р. Сиз-чи?

С а т т о р (*ўйланиб қолиб.*) Тақдир — дор. Осилмасанг, осади. Биз ҳам кирдик.

Д и л б а р (*жуда қувониб.*) Ростданми? Яшанг. Сиз-чи, Зойид ака?

З о й и д-ф а р а н г (*қўлини артиб.*) Кўпчиликдан ажраганни бўри ебди. Майли, кириб бир ҳунар кўрсатиб ўйяй.

Ҳамма қўлини артади. Х а л ф а билан кекса фотиҳа ўқиб ўринларидан қўзғалмоқчи.

Д и л б а р. Сиз-чи, халфа бобо?

Ф а й з и-х а л ф а. Мен кетаман. Аср вақти бўлиб қол-

ди. Ҳойнаҳой азон айтгундай киши йўқ. Мачит салавотсиз қолади.

Кекса. Мен ҳам кетаман, намоздан қолмай. Ё пирим!.. (Урнидан туради.)

Дилбар. Сиз-чи, уста ака?

Уста Аҳмад. Уй берадиган бўлса кирамиз-да, синглим.

Девкор. Укам Саттор, битта тандам бор эди. Шуни касанага тўқиб бермайсанми?

Уста Аҳмад. Ол-ҳа, ҳали ҳам шу гап.

Дилбар. Саттор акам энди текстиль ишчиси.

Девкор. Дарвоқе-я. Хайр, мен ҳам кетдим.

Кекса, Файзи-халфа, девкор чиқиб кетади.

Саттор (дастгоҳ ёнига бориб, уни ўпади, ундан кейин «Калила»ни ўпади). Хайр, эски дўстларим. Ярим умримнинг яқин сирдошлари бўлдингиз. Қолган умр бошқа тарафга судрамакда. Кўп хизматингизни қилдим. Оз тузингизни ичдим. Энди ризо бўласиз.

Дилбар. Шундай қилиб, мен сизларга ариза ёзиб бераман. Эртадан бошлаб ишга бора берасизлар.

Уста Аҳмад, Қорабой-кичкина, Зойид-фанг. Яшанг синглим, яшанг. (Чиқа бошлайдилар.)

Қорабой-кичкина. Фаранг, эртага мени чақириб, уйғота кетинг.

Саттор. Мен аризамни аллақачон ёзиб қўйганман.

Дилбар. Ҳойнаҳой шеър биландир.

Саттор. Яхши шеър — ярим умр васиқаси. Мана, ўқинг.

Дилбар (олиб ўқийди.)

Қайда бахт, қайда муҳаббат, қайда шонли кунларим,
Кўрсатинг буткул йўқолган касбнинг мазорини.

Дилбаро, кел, қўлни тут, қилғил мадад сўнги нафас,
Чархий ожиз йиғламоқнинг тортадир озорини...

(Бир оз уялиб туради. Кейин.) Хўп, Саттор ака. Мана.
(Қўлини беради.)

Бир-бирларига термилишиб қоладилар. Д и л б а р уялиб ерга қарайди.

Парда тушади.

[1939]

И Л О В А Л А Р

«ШУМ БОЛА» ДАН САҲИФАЛАР

ҒАФУР ҒУЛОМ

Бу китобда — осмонда қушдай учган, дарёда балиқдай сузган, ерда чумолидай ўрмалаган, тоғда кийикдай тоғдан-тоғга сакраган, турмуш оғир-енгиллигини кўрган, аччиқ-чучугини тотган, гўлоҳ бўлиб ҳаммомга ўт қалаган, ғассол бўлиб ўликка кафан бичган, қассоб бўлиб эшак сўйган, бир парча нон учун тиниб-тинчимаган ўзини ўтга-чўққа урган

ШУМ БОЛАНИНГ ҲИКОЯСИ

Равон ўзбек тилида ҳар ким ўқий оладиган қулайлик билан ёзилгандир. Ўқувчиларнинг зерикмаслигига китобни ёзган киши кафилдир.

Тошкент
Ўздавнашр
1937

I.

Бахияга тикилмай қолган Бухор тангани ушлаб, ўчоқ бозордаги Расулмат думанинг ҳаммомига бордим. Йўлакда, ғуломгардишда мижоз кутиб, кўк чой шопириб, яланғоч елкаларидан буғ кўтарилиб ўлтирган ходимгарлар мени ҳаммомга киришга қўймадилар.

— Худо берсин,— деди биттаси.

— Мен гадой эмас, ҳаммомга тушаман,— дедим.

— Ҳаммомнинг нархи ошиб кетган. Бор, мусофир ҳаммомга туш. Биттангага қурбинг етмайди,— деди яна биттаси.

— Ярим сўм бўлса ҳам туша бераман. Пулни сизлар бермайсизлар-ку ахир? Мана бунга чой ичинглар! — деб, зарда билан Бухор тангани олдиларига ташладим.

— Уҳ-ҳў,— деди бир ўспирин, елкаси сержун ходимгар,— бунинг ҳиммати Хотамтойда ҳам йўқ экан-ку. Ходими ҳам буюрасизми, хўжайин? «Гулжаҳон» совун билан миср гунафшадан тортилган атир ҳам керак бўлар?

— Мен ўзимга керак нарсани бировдан сўрамасдан ҳам топа оламан,— дедим.

— Бўлмаса, шу ерда ечиниб, кийим-бошларингни қўлтиқлаб ол-да, бирор бурчакка қўй, тагин битинг тарқаб кетмасин,— деди кексароқ ходимгар.

— Ходимгар билан совун нима бўлади?

— Астойдил айта ётибди шекилли,— деди ўспирин.— Пулни нақд тўласанг — ўзим тушганим бўлсин.

— Қўрқманг, нася қилмайман.

Ҳаммалари кулишдилар. Юқорига чиқиб, бир чеккага ечиндим. Бахияни сўкиб, бир сўлкавойни олдим. Ходимгарга узатдим. Инсоф билан ҳақини олиб, ортиғини қайтиб беришини сўрадим. Кийим-бошларим, юқорида зикр қилинганидай, жулдур-жулдур бўлгани учун бунда шунчалик давлат борлигига ҳеч ким ишонмас эди. Шунинг учун бепарво ҳаммомга тушиб кетдим.

[1941]

2

— Сизга шу маслаҳат бўлса, майли, кетаман,— дедим. Урнимдан туриб самовар тагида қолган илиқ сув билан бет-қўлимни ювдим. Уста билан хайрлашиб, йўлга туш-

дим. Сой лабидаги, Ҳожи бобо туфдонига солиб кўмилган олти сўм икки тангани туз насибам қўшилиб шу ерларга келсам керак бўлади-ку, нишонаси ўзимга маълум, деб жўрттага олмадим.

«Икки қуённи қувлаган биттасини ҳам туюлмайдим,— дегандай, қорин очликда меҳру муҳаббат тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча эди. Ҳозир энди ёнимда пул бор, оч қолиш хавфи йўқ. Уй ичим, ота-онам, сингилларим, қадрдоним Омон тўғрисида ўйлай бошлаган эдим. Ўзимда соғиниш ҳиссини сеза бошлаган эдим. Яъни бир қуён тутилган, иккинчи қуённи тутиш орзуси дилни қоплаган эди. Албатта, энди мендай бадавлат бир киши шу аҳволда кир, йиртиқ-ямоқ билан уйга бормас эди. Усти-бошимни бир оз эпақага солишим, ҳаммом-паммомга тушиб, озодароқ бўлишим керак эди.

Иш бошидан бошлансин учун энг аввал дўппи харид қилмоқчи бўлдим. Лекин, бирор холи жой топиб ёқадаги пулни сўкиб олиш керак эди. Йўл-йўлакай маҳкама масжидининг қовоқ чилимидай мезанасига, сўфининг кўзини шамғалат қилиб чиқиб олдим. Мезананинг сархонаси ичига чўнқайиб, бамайлихотир ўтирдим. Абонинг ёқасига яширинган пулларни сўкиб, сўлкавойларни қўлимга, тиллаларни эса, абонинг астаридан рўмолча йиртиб, маҳкам тугдимда, липага жойладим. Сўнг дўппи бозорга қараб йўл солдим.

Кеча ёмғир ёғиб ўтган бўлгани учун дўппи бозори жуда лой эди. Қадимгилар Тошкентнинг ўзини илгари вақтда шоликор бўлган, дейишади. Бир хил кексалар эса: «Йўқ, Калковузнинг суви дўппи бозордан сизади», дейишади. Ундайми, бундайми, ишқилиб, менимча ҳар иккови ҳам тўғри. Ишқилиб, бозорларнинг ичиде дўппи бозоридай расво бозор исми Тошкентда йўқ.

Икки-уч юзлаб олақуроқ паранжига ўралган хотин-халаж дўппи бозорининг лойини сақич қилиб пи-

шитиб, қўлларида даста-даста дўппи кўтариб юрмоқда эдилар. «Эшагига яраша тушови», дегандай, бозорига яраша харидори; йигит-яланг, қари-қартанг бозорда гужғон ўйнар эди. Баъзиларга астойдил дўппи керак бўлса ҳам, баъзилар, «бола баҳона дийдор ғанимат» қабилдан дўппига харидор бўлиш, хотин-қизларга тегишиш, гап қотиш учун баҳона эди. Дўппи бозори бир чеккаси шу жиҳати билан шуҳратли эди.

Мен ҳам шу гуруннга ўзимни урдим. Қизил паранжи ёпинган, чимматига кўк нозик мунчоқлар қадаган, бир даста тегдўзи, ироқи, чакма, чор гули, чимбой ва ҳоказо рангбаранг дўппилар кўтариб юрган бир қизнинг олдига бориб, дўпписига харидор бўлдим.

— Опа, мана бу тагдўзингиз неча пул? — Қиз чўчиб кетди:

— Ҳай, қўлингни ура кўрма, бу дўппи сотилмайди. Ҳу, турқингни ер ютсин!

— Қарғаманг, опажон, етса тан, етмаса жон,— деб сўлавоқларни жарақлатиб қўйдим.

— Вой, ана уни қаранглар-а, кисовирга ўхшайди. Қоч, дейман, бор, ҳу ана у кампирнинг дўпписини ола қол. У ҳафтадан бу ҳафтага онам икковимиз каллай саҳардан қора шомгача қатим отиб аранг иккита, учта дўппи тайёрлаймиз-ку, энди келиб шуни сендай ювуқсизга сотармидим, бор, йўлингдан қолма!

— Жуда ҳам ўжар экансиз,— дедим кулиб мен,— ҳеч бўлмаса нархини айтинг, пулга сотасизми ахир? Бу дўппини ўзингиз тикканмисиз, сизнинг қўлингиз, бир мартаба бошимизни силаса нима қилибди? Ғарибингизмиз.

— Вой илойим қуриб кетинг, шу аҳволга тегажакликни ҳам билар эмиш. Тилиннга зиндони чиққур, ўзинг кимсан, гўр ўғлимисан, гўлоҳдан чиқдингми? Қоч, дейман, бўлмаса ҳозир оқсоқол холани чақириб танбеҳингни бердиртираман. Кучинг етмайди. Бу икки сўм.

— Атиги икки сўмми, хах шуни боя айта қолсангиз ҳам бўлар эди-ку! Дўппининг бир ўзи икки сўмми? Бир сўлкавой берай.

— Бўлмайди.

Хуллас калом, бир қанча борди-келдилардан сўнг, олти ярим тангага келишиб дўппини олдим. Қийшиқ қилиб бошимга қўйдим.

— Ойнангиз борми, опа, ярашибдими? — Қиз хахолаб кулиб юборди:

— Вой, кўнглимнинг кўчаси қурсин. Жуда ярашибди. Ҳазрати Юсуфдан ҳам чиройли бўлиб кетдинг. Бор энди ёпишқоқлик қилаверма. Шу тасқара башарангни Ҳасти Уккошанинг булоғига бориб томоша қиларсан. Лекин эҳтиёт бўл, ўзингга-ўзинг ошиқ бўлиб қолма.

Мен ҳам кулдим, шоду-хандонлик билан ажралишдик. Аммо мен бозордаги шу шўрлик хотин-қизларга ачинган эдим. Ҳафталаб меҳнат, таг, ипак пули, бозор машаққати, инжу қадалгандай нозик санъат — баҳоси эса олти ярим танга. Нимаям бера қоларди. Шунинг учун ҳам бозорни ёмон кўраман-да...

Шу вақтгача олифта йигитларнинг оёғида пошнаси баланд, қайтарма ёқаси, қизил қирим, пистон қадалган, уч ипли қўш дуранг панжара гулчин, пистапўчоқ ғарч, жез нағалли, битов бош этикларни кўриб, мен ҳам кийсам экан, деган орзуни қилиб юрар эдим. Бугун шу ниятимга етатурган куним.

Ширни бозорнинг бурчагида пашша талаб ўтирган мўйсафид бир кўр гадойга «Ота мени дуо қилиб кийиб юрарсиз», деб, Ҳожибободан мерос кулоҳни — намозлик қалпоқни бердим. Ўзим вофурушлик (оёқ кийим) бозорига қараб бурилдим.

Растанинг икки томони қатор кетган дўкон ва магазинлар эди. Эски тунука патнус, баркашлардан ясаиб турли-туман бачкана бўёқлар билан бўялган узундан-

узоқ исмлар ёзилган вивескалар дўконларининг манглайини безатиб турар эди. Чунончи: энг аввал кавуш, маҳсининг сурати. Ундан кейин «Вақт ақчадир, ғопул ўлма қочадир. Соҳиби ин дўкан мулла Саидбаҳодирхўжа эшон маҳсум ибни Саиднодирбек хўжа эшон ҳожи ўғиллариникидир». Ё бўлмаса яна бир бошқаси: «Таваккалту алалло, бугун нақд, эртага насия», вивесками, шеърми — нима экани маълум бўлмаган тутуриқсиз гаплар...

Баъзи янги дўконлар бойваччалар бу вивескаларга ҳам қаноат қилмагандай ёки дўконми, савдо-сотиқними, ўзини ми кўз уриб кетаётгандай, дўконнинг устинига бир боғ бедадай қилиб исриқ боғлаб қўйибди.

Дўконлар мол билан тўла, бир нима десангиз топилади, қалавуш дейсизми, Қозоннинг гулдор маҳсиси дейсизми, ағдарма этик, сағри кавуш дейсизми, ишқилиб, замонасига мода бўлган ҳамма пойафзалдан бор.

[1941]

3

...Устунига бир боғ исриқ боғланган дўконнинг олдига бориб хаёл суриб қолдим. Дўконда лўппидан келган, оппоққина ёш дўкондор эғнида оқ жужун бешмат билан қизил шоҳи белбоғ, оёғида чокида дуранг ўралган, қўнжининг жиягига пистон қадалган амиркон маҳси, бошида зар дўппи, қўлида қўш тилла узук, оқ сурп иштон, нозик тақилган икки боғ пнёздек иштонбоғни писанда қилгандй осилтириб, чордона қуриб, эснаб ўтирар эди.

Утган-кетган ялангтўш косиббаччалар, халфалар яккакифт бўлиб таъзим билан салом бериб ўтар эдилар.

«Меросбойвачча бўлса керак», деб ўйладим. Давлатига ҳавасим келган бўлса ҳам, қилиқлари энсамни қотирар эди.

Салом бериб ўтгувчи норғул бир йигитдан:

— Ака, бу киши ким?— деб сўрадим. Йигит менга бир хўмрайиб тикилди-да:

— Қоч, айбаки, «сирти»ни суриштириб нима қиласан! Абдуразвоқ ҳожи дўкон қилиб берган. Укалари...

— Ҳа-ҳа, шунақами?— деб ўта бердим. Вофурушлик растасида асосан тўрт тоифа бўлар эди: дўкондор, касаначи, девкор, халфа ва шогирдлар. Дўкондор — маълум. Касаначилар эса, кучсиз девкорларга танавор харажати бериб, пойафзал тикдиради. Девкорлар бўлса катта дастгоҳ эгаси бўлиб бирмунча халфа-шогирдларни эксплуатация қилар эди. Халфа уста даражасига етиб тахта орқасига ўлтирадиган даражада ҳунарманд бўлса ҳам, ўзи дастгоҳ қурушга қурби етмаган, уста пир бермаган (девкордан фотиҳа олмаган) кишилар эди. Шогирдлар маълум — ёлланиб ишловчилар.

Жаҳон уруши кундан-кунга кучайиб борганлиги учун мелларга харидор кам; ҳамма бозор деярли касод эди. Бозорни дўкондорлардан ташқари, уста-шогирд босиб кетган.

Касаначи ва девкорларнинг давлатига қараб шогирд ва халфабаччалари иккита-иккита бўлиб ёғочга этик ва маҳсиларни чизиб, олдинма-кетин елкаларига қўйиб юрар эдилар.

Бир юз тўртга кириб ўлган Рокия бувим: «Айланай, қиймат бўлганда осмондан... ёғад», дегувчи эди. Хато айтган экан. Бу бозордан этик, маҳси-кавуш ёғилибди. Даллоллар харидор билан сотувчининг қўлини ушлаб, тўқсон олти қасам ичар эди. Уларнинг қўлини елкасидан узилгундай қилиб «Бо барақа топ», деб силкир эди. Аммо харидор, меросига қизиқиб ўғай аммасига уйлантирилган йигитдай, юзини терс ўгирар эди.

Ичимда айтаман: «бу бозорда мендан бошқа жазман харидор ҳам йўқ, нақд пул ҳам йўқ». Шу гапимни ўйлаб

туриб нақдбозликда ўзимни Захар Морозовдан ҳам давлатли ҳис қилдим. Чунки менинг векселим протест бўлиб синганича йўқ.

Шу фикр билан қирқтача укфа айбаки, ағдарма этикларни хомага солиб икки томонидан шогирдларига кўтартириб йўлкада етти ўрам кўк белбоғининг устидан белини ушлаб хаёл суриб турган қора соқолли кишига:

— Девкор ака, тухум-пўчоқ аралаш неча пулдан, қочирмасдан айтинг?— деворибман.

Тўсатдан берилган бу саволдан девкор чўчиб тушди. Мендай нақд харидорнинг қадрига етмаган девкор бирданнига сўка кетди:

— Ут, ўт! Бор, тошингни тер! Ҳм, тавба... Қайси қўшчи-кўланчиларинг ялангоёқ қолди! Беш юзлаб қоранда, қўшчи-кўланчили, Золяриқни сўраб ётган Йўлдошбекнинг ҳам тувоғи калхат очяпти!

Нимага бу одам мени сўкади-я, Йўлдошбек бўлмасам, Гадейбойдирман..

«Сайил ҳам сайил, саргардон ҳам сайил», дегандек, шу томошани ҳам бир кўриб қўйячи, фурсати келганда айгиб бериб юарман.

Нарироқ бориб, мендан икки ёш каттароқ, қалами бўздан пахтали тўн кийган, кўкраги очиқ, кўнглимдаги этикни елкасига ташлаб, мен еб, у қуруқ қолгандек хомуш, серрайиб турган, ранги заҳил, сўриб ташланган эрта пишар шафтолидек озгин ўспирин йигитга рўбарў келдим:

— Оғайни, этик муборак бўлсин, неча пул бўлди, ҳайит ҳам яқин, буюрсин.

Ўспирин вабо теккан ғурракнинг боласидек туклай сариқ юзидаги маъюс кўзларини менга тикиб, хаёл суриб қолди. Бирданнига сесканиб ўзига келди:

— Мени мазах қилмаган битта сенмидинг, оғайни, этикни сотгани олиб чиққанман. Бозордан шундай зерик-

димки, ўлиб кетай агар, олганига сотаман. Озиб-ёзиб уста битта посира бериб эди. Ўзим тикиб, ўзим олиб чиқиб эдим. Устам кўриб қолиб, боядан бери: «Жўна, жўна, падарингга лаънат, ҳароми, ҳали бозорга ўзбошимча мол ҳам олиб чиқадиган бўлиб қолдингми? Бозор куни ўзимнинг молларим билан бирга сотиб берам эдим-да», дейди. Шу гапдан кейин ўспирин йиғламсираб давом қилди:— Буларнинг сотиб бергани қурсин. Биттаю битта онам бор. Энди сархаста бўлганларида Муборак бойваччанинг кирини юваман деб, узилиб, яна ётиб қолдилар. Боқизишга пулим йўқ.

— Арафа бозорида қанчага олар экан?— дедим.

— Ҳали унга бир ярим ой бор.

— Айтавер-чи?

— Беш сўм.

Липпани ковлай кетдим. Ўспирин мени энди «Эрмак қиялпти», деб ўйлади шекилли, шикоят ва нафрат билан менга ижирганиб қараб турар эди.

Тугунчани олдим. Латтани ечдим. Битта беш сўмлик тиллани олиб, ўспириннинг қўлига бердим:

— Ма, бо барака топ!

Ҳар икковимизнинг кўзимиз ёмғирдан кейинги гунчага ўхшар эди.

Бошқа гап гапиришмадик, этик елкамда, диққатим ошган. Одамларга елкама-елка туртиниб бўлса ҳам ерга қараганимча сарроқлик, заргарлик расталарини босиб, чопон бозорига — кийим-бош бозорига бурилдим. Айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бир талай можаролардан кейин ўзимга муносиб миёна қўл тўн, яхтак, лозим, белбоғ ва бошқаларни олиб бу сарполарни белбоққа тугдим.

Маъюслик билан кетиб борар эдим, саҳҳофликдаги бир китоб дўконининг олдида ёш муллабаччаларнинг тўпланиб қолганлиги менинг диққатимни ўзига тортди. Муллабаччалар талашиб-тортишиб янгигина босмадан чиққан, ҳали

бўёқларининг ҳиди кетмаган бир қалингина китсбни олоқда эдилар.

«Мулланинг айтганини қил», деган гап бор-ку. деб ўқолсам ўқирман, бўлмаса уннаб кўрарман», дедим-да, ҳалигиларни ёриб-йиртиб ўтдим,

— Саҳҳоф почча, менга ҳам биттасини беринг. Ирим қилиб олиб қўйй.

Муллабаччалар хахолашиб кулиб юбордилар.

— Буни сен нима қиласан!

— Сизлар-чи... Мен ҳам таталаб кўраман.

— Тушунармикансан?

— Кўп мадрасаларни кўрганман.

— Хатми қутуб қилганинг башарангдан кўриниб турибди. Хўп, қани, айт-чи, нодоннинг маъноси нима?

— Унгдан ўқилса ҳам, чапдан ўқилса ҳам — сизлар ва бизлар.

— Баракалла,— деди мўйсафид саҳҳоф.— Давлатим бўлганда тўн кийгизар эдим. Етти танга бир мирр бер-чи, қани. Бола, пулинг бўлса шу китобдан олиб қўй, пешананг-да юлдуз кўриб турибман.

Жарақлатиб санаб бердим.

Муллабаччалар ўнгнинг-чапнинг арабча нима дейилишини ва қайси фаала яъфалуга тушишини, феълми, сифатми, исми маконми, исми замонми, алланималар деб қолишди, билмадим. Китобни қўлтиқлаб, мен кетдим.

Фурсат келганда айтарман, бу китоб «Хамса»и Алишер Навоий экан.

[1941]

ФАРҲОД ВА ШИРИН

Парча

Фарҳод хоқони Чин билан Чинга қайтди. Тезда хазинага кириб биринчи кўзгуни томоша қилди. Унда Ширин тимсоли кўзгусин кўрди.

Тонгнинг бош булоғи порлаб, кўкнинг мурғзорини гулзор қилди. Кўкнинг юнон замини мусаффо бўлиб, қуёшнинг Хоқони Чиниси қўшин тортди.

Хоқон, Фарҳод ва бутун тўда қайтадан Чинга қайтишни орзу қила бошладилар. Хазиналарга ишончли одамлар қўйиб, ҳар бир одамга мингдан зиёда кўмакчилар бериб, кучларини тўплаб, Чинга йўл солдилар, йўлда буларнинг кўчишдан бошқа ишлари йўқ эди.

Йўл юришга шунчалик юз қўйган эдиларки, кечани кеча, кундузни кундуз демай кетиб борар эдилар. Шароф бурчига ой келиб ўтиргандай, ўлкалар безагувчи шоҳ ҳам тахтига тушиб ўтирди.

Ташвиш ва тараддудлар ичида кўнгли тинчимаган Фарҳод Чин мулкига қадам қўйиши билан кўзгуни кўриш хаёли-умидида, дарров хазиналарнинг калитларини сўратди. Қарори қолмаган ҳолда эшикларни очиб, саросималик билан кўзгу томонга югурди. Уша биллур ҳайкали кўрингач унинг қайлиғи кўнглига севиниш юзланди.

У латофат қутигасини, латофат қутигасини эмас, офат-ту бало қутигасини тушириб, хазинасидан унинг калитини сўради. Узини юз минг балонинг тузоғига солди.

Калити аланга шаклидаги тилини чўзиб, уни очишга ман қилингандай, зулфинлари эса қулф оғзини маҳкам ушлаб, уни очилмасликка ишорат қилгандай, калит ўша зулфину қулф ичида юз буралиб, яъни: «Бу хатарли фикрдан кеч», дегандай бўлар эди. Бироқ киши тақдирдан қочиб қутула олмайди. Шаҳзода ҳам сандиқни очиб кўзгуни чиқарди. Қуёш кўзгуси каби бўлган бу кўзгу, Жамшид жоми каби дунёни кўрсатар эди. Унинг кўнглига ҳайронлик учқуни тушиб, кўзгунинг юзига қаради.

Кўзгу олдида нозларда парвариш топган ажойиб бир дашт кўринди. Бу даштда севги қайғусининг кўкатидан бошқа нарса кўринмас эди. Кўкатлари занглаган ништар каби, гуллари эл қони билан рангли, занжир-занжир бўлиб ўсган сунбулнинг банд-бандлари одам ақлини овлаш учун тузоқдай. Бу ерда кўкарган бинафшалар, гажак бўлиб ақл бўйни тортаётгандай, наргис гуллари тоғ ва аҳлини маст ва ҳушсиз қилиш учун вино пиёласи узатгандай. Лолалари, жон куйдиришга, кўнглидаги доғлар хирмонини куйдиришга ўт ёққандай. Тупроқлари, эл турмуши қора бўлсин учун Тибат мушкини сочгандай. У ердаги сапсар гуллар «Бу ерга келган ҳар одамнинг ҳоли шундай бўлади», деб айта беришдан соқов бўлгандай эди. Бу ерда жуда ҳам кўп армон ва нофармон гуллар кўкарган эди.

Қаттиқ эсан қуюн шамоли ҳар нафас ўтли тилларини чўзиб бош оёқ саргардонликлардан нишона кўрсатар эди. Бу водийнинг қирғоқларида айрилиқ тоғларидай қаттиқ тоғлар кўринар эди. Тоғлар оёқларини маҳкам ерга тираб, кўкка сир айтиш учун бошларини кўтарган эдилар. Осмон бу тоғларнинг вазиятини чўзиқ қилиб яратган. Гўё бу тоғлар дунё денгизига ташланган лангар каби эдилар.

У тоғнинг бир айланасида саноқсиз халқ ясов тортиб, тоққа ҳужум қилмоқда, гир айланада ариқ қазишга машгул эдилар. Ариқ эса тоққа камардай бўлиб чўзилиб кетган эди.

Уларнинг орқасида кўринишига қараганда бир ёш йигит, ёш йигит ҳам эмас, бир бечора ҳунар кўрсатмоқда, теша урмоқда эди.

Худди шу кўринишлар бориб турганда, ҳалиги тоғ қазувчилар тўдаси устига, тоғ ичида қаттиқ сел пайдо бўлгандай, икки тўда босиб келди. Бу келгувчиларнинг ҳаммаси ҳам отга минган ой юзли гўзаллар эди. Улар турли-туман асл тошлар тақиб, безанган эдилар. Буларнинг манглайлари гул-гул ёнган, киприклари тикондай, қовоқлари кенг-кенг, оғизлари тор эди. Қизларга бир гул юзли гўзал бошлиқ эди. Гул юзли ҳам демай, бу чавандоз қизнинг минган оти юришидан осмон оти чўлоқдай, қуёш унинг манглайи олдида ўз рангидан хижолат тортгандай. Гўё қуёш билан сатранж ўйнаётгандай ҳар нафас от сакратар ва уни ҳар соат юз марта мот қилар эди. Бошдан оёғи жаҳонни ўртаб, оламга ўт солгундай эди.

Шу тўдадаги қизларнинг ҳар бири бир ой бўлиб, бошлиқ қиз гўё дунёга зийнат бергувчи қуёшдай эди. Эсан елдан юзи ўтдай бўртиниб кетган бу бошлиқ қиз, тоғ қазувчилар тўдаси устига елдай от суриб борди. Ҳар томонга қараб, томоша қилар, қаёққа боқса ўша томондаги элнинг юрагига ўт ёқар эди.

Шу пайтда Фарҳод кўзгуда унинг тимсолини кўриб қолди. Ҳалиги гўзал қиз отнинг бошини шўрлик Фарҳод томонга буриб қолди. Фарҳоднинг кўзгуда кўринган тимсоли қизнинг юзига қараши билан, ҳайкалдай қотди, тани беҳол бўлди. Яраланган овдай нола қилиб, ўзидан кетиб йиқилди.

Фарҳод кўзгуда кўринган шаклининг бунчалик йиқилишини кўриб, ўша гўзални аниқ кўришни ҳавас қилди. Кўзгу юзини ўзига яқинроқ келтириб, ой юзли гўзалнинг жамолига қаради. Кўзгуда кўринган шаклидай бир фарёд тортиб, жисми жондан айрилгандай ерга йиқилди. Ўз тимсолидай ҳуши кетган ва бир оғиз сўз айтолмай ётар эди.

Хазинадаги хизматчилар унинг бу қаттиқ ҳолини кўриб, тездан хоқонни хабардор қилдилар. Хоқон бу можарони тушуниб, ёқасини йиртиб хазинага қараб югурди. Онаси уни ўлган фаҳмлаб, сочини ёйган ва азага ўтирган эди. Фарҳоднинг отабеги бўлган Мулкоро Фарҳод учун оталардек фиғон тортар эди.

Мулкоронинг ўгли Баҳром, билимдон Фарҳоднинг тенгдоши ва кўнгилдоши эди. У нисбатда Фарҳод билан сут эмишган биродардай бўлиб, тагини ўйлаганда қардоши эди. У ҳам Фарҳоднинг ҳолига қараб, ёқаси ўрнига кўксини йиртар эди. Улар парвонадек Фарҳод бошига тўпланган эдилар. Фарҳод эса ўчик шамдай ётар эди. У ҳушсизлик кўчасига юз қўйиб, бир кеча-кундузгача ўзига келмади.

Тонгнинг боғи ўз шамолини қўзғатган пайтда шу шамол иси димоғига кириб ўзига келди. Кўзини очиб боши устида, селдай кўз ёши тўкиб турган тўдани кўрди. Йиғлаб турган Мулкоро билан Баҳромни лутф билан тинчлантирди. Унга мотам тутаётган ота-онасини кўриб, унинг уяти ўлдиргундай бўлди. Оз қолган эдики, аввалги йиқилгани каби йиқилиб, ҳушидан кетса. Минг турли узр айтишлар билан ўрнидан туриб келиб, уларнинг оёқларига юз суриб, ер ўпди.

— Билмайманки менда қандай ҳолат юз бериб, сизнинг бунчалик мотамингизга сабаб бўлибди. Бу иш яхшими эди, ёмонми эди, билмайман, бу менинг ихтиёримдан ташқари бўлди. Мени маъзур тутинглаarki, расво бўлибман, балки ўлибман. Ичу ташингизда менга гина сақламангиз, хотирангизда менинг жиҳатимдан ғубор қолмасин,— деди.

Шу хилда кўп узр-маъзурлар айтиб, уларнинг хотирларини ўз томонига тортмоқчи, рози қилмоқчи бўлди. Унинг кўзи билан тили булар томонида бўлса ҳам, жону дили кўзгу томонда эди.

Булар шу сўзлардан севиниб, ўринларидан турдилар ва уйларига кетдилар. Фарҳод уларни шу хилда баҳона билан жўнатгач келиб яна кўзгуга қаради. Кўзгунинг юзи бурунгидай қоронғи эди.

Бу кўзгуни ясаган ҳоким, бунинг тилсимини шундай қилган эдики, бу кўзгуда қандай шакллар кўринса, қараган киши томошани қилиб бўлгач тилсими йўқолар, қайта бошдан кўриш мумкин бўлмас эди.

Фарҳод яна кўриш талабидан ноумид бўлди. Энди ўзининг ғамларда, меҳнатларда муттасил қолиб кетганини сезди. У бу қайғулардан ўлишга етишди.

— Оҳ,— деди,— бошимга бир иш тушдию аммо оғир тушди. Агар ўз-ўзимни пора-пора қилиб ташласам, истагим ҳосил бўлмагач нима фойдаси бор? Шўрлик жоним куйиб адо бўлишидан илгари девоналик кўлимдан ихтиёримни олгани яхши. Ақл ишини ўзимга ҳунар қилиб олиб, бирор чорани ўйлаб топишим керак. Ақлли одам қилиқларини кўрсата бошласам шоҳнинг кўнгли шоду хурсанд бўлади. Ҳозир-ку энди менинг ишларимнинг қурол-яроғи тайёр. Бу асбоблар менга севги балосидан иборатдир.

Йўқ бўлмаса, ҳозир бетоқатлик кўрсатиб, бошимни олиб бир тарафга кетсам, ўлкалар безагувчи шоҳ бир нафас ҳам сабр қилмай, чидолмай мени қидириб топиш учун, тездан юз минг қўшин тайин қилади. Бу аниқ. Улар Чин мулкида ҳар томонга чопиб, икки-уч кун ўткармай топиб келтирадилар. Агар қўшинни кўриб, улар билан бетмабет курашга тушиб кетсам, кўп беғуноҳларни ўлдиришга тўғри келади. Ҳов, фаразан халққа пўлат қилич ўқлатай, йўқ бу зулмни элга қилгунча ўзимга қилганим яхши.

Қандай қилиб эл бўйнига қилич урса бўладию қандай қилиб гуноҳсизларни ўлдирса бўлади? Агар кураша берсаму ахир қўлим ишдан чиқиб қолса, унда ночор тутилмоқлик керак бўлади. Менга Чин халқи нима ёмонлик қилибдирки, уларнинг барчасига қон қарздор бўлиб қола-

йин? Бу ишларим учун бордию шоҳ аччиғланмаса ҳам ахир кўзим шоҳнинг кўзига қандай тушадию элнинг юзига қандай қарай оламан?

Бу гаплар бир тараф турсину шуниси яна бир тарафки, шоҳ менинг бу ажойиб ҳолимдан хабардор бўлиб қолса, менинг атрофимга бир тўда кишиларни тайин қилади. Улар мени сақлашга бошлайдилар, кузатадилар. Бундай бўла қолса менинг ишларимнинг тадбири мушкул бўлиб қолади. «Бу девона бўлиб қолибди», деб, оёғимга кишан солсалар, ул пайтда қутулиш узоққа чўзилиб кетади. Бордию менинг девоналигим ҳам йўқолди, сўнг бу гапни кимга айтсам ишонади? Энг яхшиси шуки, ўзимни билиб, ўзимни ўзим қўриқлаганим яхши,— деб ўйлади.

Бутун ишни ўзи қилмоқчи ва ишларини ақл қонуни билан бажармоқчи бўлди. Бироқ Фарҳод шуни билмас эдики, севги зулм қила бошлагач юз ақл ва билгунинг расму қоидалари бузилиб кетади!

Фарҳод ишқ сирларини яширмоқ учун уринди. Бироқ бу ишқ унинг юзини сарғайтиб, қаддини букиб юз кўрсатди ва ҳакимлар, табиблар дарё ичидаги бир оролга саёҳатни маслаҳат бердилар.

Севги йўлининг яширинликларини билишга ошна бўлган киши, унинг сирларини шундай очиб берди:

Фарҳод ўз севгисини яшириб, ақллиликдан нишонлар кўрсатар эди.

Агар бир уй ичида ўт ёнса, тутун кўтарилишидан уй парво қилмайди. Ут ёнсаю тутуни мутлақо чиқмаса, ул уйнинг деворларида ёриғи бўлиши керак. Кўк ҳам оқшомлари ўз қуёшини кўрсатмайди, бироқ юлдузлардан тўккан ёши қуёш бор эканини билдириб туради. Нофа ўз мушкини яширади, бироқ иси ёйилиб уни билдириб қўяди. Лола-нинг гунчаси очилар экан, ўз кўнглидаги яширин доғни қандай асрай олади? У очилган чоқда ўзини маълум қилгандай, ташқарисидаги доғи ҳам маълум бўлди.

Қайғули Фарҳод бу ёқилган ўтнинг устига хашак ёпиб яширмоқчи бўлса ҳам, унинг оҳи, кўз ёшлари, элни унинг яширин дардидан хабардор қилар эди. Ишқ ўтига таскин бериб, уни яшириш ақл пардасининг қўлидан келмайди. Қуёшни зарра яшира олмайди, кўпик ичига денгиз сиғадими? Шам ўз шуъласини фонус билан ёпади, бироқ ҳамма, парда орқасидан бу шуъласини кўради, Қонли кўз ёши кўз ичида яширина олмайди, шиша ичида вино яшириниб қолмайди.

Фарҳодга ҳам бу қайғу ва дард ўтини яширмоқ, ўз кўнглига яширинса дард ўти ёқмоқ билан бир эди. Севги сири бир неча куннинг ичидаёқ унга шунчалик кор қилдики, озди, кучсизланди ва зор бўлди. Ҳар ким уни кўргандаёқ, бу қаттиқ тошни қандайдир бир ўт мум қилганини билар эди.

Бу гапдан бир ой ўтганда Фарҳодга шундай малол етдики, кўк сайридан чарчаган уч кунлик ойдек қадди букилди. Юзи сариқ лоладай, кўз ёши инжулари лолага ёққан жаладай бўлди. Бироқ у лоланинг қора доғи ўрнида, Фарҳоднинг оғиз очганда чиқатурган оҳининг тутуни бор эди.

Танининг заифлиги тундан-тунга, кундан-кунга кўпайиб борар эди. Фигон тортмаслик учун оғзини қанча берк тутмоқчи бўлгани билан нола тортиб юборишда қўлида эрки йўқ эди.

Илгари нафасида анча қувват, танида эса зўрлик, соғлик бор эди. У ўзини тутушга бениҳоят риоят қилса ҳам, гоятда кўп фиғонлар тортиб ишини билдириб қўярд эди. Энди бўлса миясига тентаклик таъсир қилди, жисми ҳар хил қасалларга уланди. Унинг табиатида девоналик нишона кўрсатиб, ҳар турли савдойи гапларни айта бошлади. Кўнглида ҳеч сабру қарори қолмади, бутун ихтиёри қўлидан кетди.

Шоҳ билан вазир унинг бу ҳолатини кўриб, ҳар икков-

лари кундан-кунга қийинлик тортар эдилар. Кўп насихатлар қилдилар, таъсири бўлмади, кўп фикрлар қилиб кўрдилар, тадбири топилмади. Қарасаларки, иш қўлдан чиқиб кетаётибди, ортиқ бунга ўйлаш, чора, билим фойда беролмай ётибди.

Шоҳ ўз яқинлари ва бутун табиблар, ҳакимларни чақириб, кенгаш тузди. Фарҳоднинг ҳоллари тўғрисида бир-талай сўзлар ўтди. Охирида ҳикмат аҳллари шоҳга арз қилдилар.

— Эй олам элнинг қуллик қилмоғи фарз бўлган шоҳимиз, бизга унинг касалини тайин қилиш анча қийин бўлди, унинг дарди шуки, думоғи тентакликдан зарар топибди. Унинг мизожига илгаридан ҳарорат қилиб эди ва мизожи вино тилар эди. Бу даража кўп ичилган вино билан ўзида бўлган асли ҳарорат бирлашиб, унга шундай алангасини кўрсатибди. Икки, уч ёшидан, ўн бир, ўн икки ёшигача ўқиш фикрида бошини қуйи солди. Яна икки, уч йил ҳунар ўрганаман, деб жуда ҳам кўп ўйлади. Яна буларнинг устига шунча чегарасиз йўл юриш қўшилди. У ҳам албатта ҳароратнинг сабабчиларидан бириси эди. Булар бир тарафда тура турсин унинг табиатидаги чегарасиз ўйчанлик ҳам бор эди. Билим, ҳунар ва бошқалар фикридан кўнгли бўшагач у тилсим очмоқ учун йўл олди. Тилсимни очар пайтида қандай ташвишларни ўз кўнглига чекмадию қандай фикрларни қилмади. Бир пайт аждар, унинг жисмини ловлантирди, бир пайт дев унинг бошига тутун юборди.

Унинг оловли табиати шунча ҳаракатларни кўргандан сўнг, ажаб эмас, унинг бу ҳолати ўша ўтларнинг алангаси бўлса.

Энди-ку, унда бу ҳолатлар юз берибди, буларнинг ҳаммасига сабаб димоғида қуруқлик пайдо бўлганидандир. Унинг мизожини ҳарорат ва қуруқлик эгаллабди. Бунинг иложи энди ўша табиатни совутиш ва юмшатишдир.

Ҳозир фасл жавзанинг оёғи, саратоннинг бошидир. Ҳар томондан қизғин шамол келаётир, бу қизғин ел ичида халқ самандардай кезаётир. Қуёшнинг иссиқлигидан бошдан-оёқ юлдузлар симобдай эриб оқишга яқинлашган. Саҳрода қуюннинг безовталиги, илоннинг буралиб-буралиб юриши ҳаммаси иссиқдан. Ҳаво тоғ устига ўт тўкмоқда, унинг нишонаси булоқларнинг қайнаб чиқишидир. Ҳар шом ғарбда кўринатурган шафақ эмас, балки бу тўнкарилган жом (кўк) қизиб, қизариб кетгандир. Осмон қизиган кўра, қуёш бу кўранинг ўти, бу кўранинг кўмири шомдан, дами тонг елидан бўлиб, юлдузлар у кўрадан чиққан учқунлардир.

Бу ҳар томонга оққан сувлар сув эмас, балки ер иссиқдан тер оқизмоқдадир. Соя ўзини бу ўртада монё бир парда бўлишини истамай қуёшдан қочмоқда.

Ҳавонинг тобида бўлган бундай иссиқ, ажаброғи шуки, Фарҳоднинг олов табиатига қор қилади. Унга қуруқлик ва ҳарорат ёпишган экан ва бунинг иложи совуқлик ва намликдир.

Дардининг иложи шундай ерда топилади, шундай ер бундан беш кунлик йўлда дарё ичида бордир. Дарёнинг ўртасида бир орол бор. Уни таъриф қилишда ақллар хира бўлиб қолади. У оролда бир тоғ бош кўтарган бўлиб, тоғда етти-саккизта булоқ бор. Бу булоқлар олдида Муҳит денгизи дарёча, Кўк денгизи эса Сурайёча кичик бўлиб қолади. Оролнинг атрофида ўша сувлардан намгарлик бўлса, тоғ учида совуқдан қийинчилик бор. У буюқ тоғнинг тепаси куз пайти булоқ бошлари музлагандай совуқ.

Агар шаҳзода ўша тарафга борса ажаб эмас, кўнгли очилса, думоғидаги бетоблик қувват топиб, муборақ жисми соғломланса. Ҳавонинг таъсиридан қўрқмай, унинг иложини қилишлик осон бўлади,— дедилар.

Табибларнинг айтган сўзлари бошдан-оёқ шоҳга маъқул кўринди. Шоҳ дарров Мулкорога буюрди:

— Табиблардан эшитган сўзни билдинг. Неча кун дарёда юрар эканмиз, тездан сафар асбобини тайёрла!

Вазир ҳукми эшитиб, нимаики буйруқ бўлган бўлса тайёрлай бошлади. Ҳамма нарса тайёр бўлгач, бориб шаҳзодага хабар бердилар. Айтилиши керак сўзлар тамом айтилди, унинг дарё сафарига чиқиши билдирилди.

Бу гапни эшитган Фарҳоднинг ўксик кўнгли шод ва севинчга тўлди.

У айтди:

— Шоҳга мендан салом ва хабар айтингиз, шоҳ нима ни истаса, ўша менинг ҳам истагимдир. Мен унинг ўғли бўлганимдан сўнг бирор нарса дейишга нима ҳаддим бор? Чунки мен барча қуллари ичида камтар бир хаста қулиман. Шоҳ қаерга боришга яроғ тайёрлаган бўлса, мен тайёр. Менинг бошим шоҳнинг оёғидадир,— деди.

Бориб шоҳга бу сўзни айтдилар, шоҳ кўзига ёш тўлдириб дуо қилди. Яна у:

— Кемаларни тартиб бериб, уларга керак нарсаларни солинглар. Мен куни эртага сафарга чиқишни кўнглимга жазм қилиб қўйдим,— деди.

Шаҳзода бу хабарни эшитгандан сўнг севинчи зиёда бўлиб кетди. Бундай иш унинг мақсади бўлгани учун у ўзининг ўксик кўнглига юпанч берди. Бир нав ҳийла кўрсатиб, бирор ишни баҳона қилиб, Ҳоқон бу ишдан хафалик топмайтурган қилиб, зарурият учун сафар қилмоқчи бўлди.

Дарё каби кўнглига тўлқинланиш тушган севинчдан оғзи кема оғзидай очилиб кетган, бироқ хаёли тўлқинлар занжирига пайваста, юз минг хаёлот бир-бирига улашиб кетар эди.

Фарҳод, Ҳоқон ва Мулкоро кўк отидай улуғ кемаларга отланиб, денгиз сафарига йўл очдилар.

Бу дарёга шўнғиб кетган киши, атоқли маъниларнинг инжусини шундай чиқарди:

— Вақтики дарё сафарининг яроғи тайёр бўлди. Шоҳ,

шаҳзода отларини дарё қирғоғига сурдилар, гўё ой билан кун дарё манзилига келгандай бўлди. Қарашлар денгиздан баҳра олди. Саноқсиз кемалар тайёр турар, улар узоқдан катта бир шаҳардай кўринар эди. Бу ерда ҳатто кўк кемасини ҳам ўзига тенг тутмайтурган икки юз катта ва кенг кема бор эди. Елкан ёғочлари юксакликда ойга юз урар, гўё ой икки ўқ ичида саргардон қолган эди.

Елканларга тортилган ҳар арқон, олтин сочқувчи қуёшнинг порлоқ хатларига ўхшар эди. Ҳар кеманинг ичи олам уйидек, яъни нил ранглик кўк уйидек кенг эди. Сув устида шифти қуйи тушиб, унинг ичида елкан ёғочидан юксак стун ясаган эди. Елкан ёғочларининг бир учи дарё уйига ва бир учи кўк гумбази уйига етар эди. Кемалар елканларини очиб кўкка байроқ ёйган, лангарлари кўк устида ором олиб ётади.

Бу икки юз катта кемадан ташқари кўкдай сайр қилувчи кемаларки, юришда елдай дарё кезувчи, булар ҳам уч юз элликта бўлиб ҳар биттаси кўк уммонида бир янги ойдай эди. Яна майда кема ва қайиқлар ҳам мингта бўлиб, ҳар бирининг юриш тезлиги минг шамолдан тез эди.

Булар юришда сарсари шамолидай илдам, айланишда гирдобдан нишона берар эдилар. Бу кемаларнинг сув устидаги юриши ва айланиши, қуруқ ерда қора тўриқ чопгандан ҳам тез эди.

Минган элнинг юришини осонлаштирувчи бу кемаларнинг умумий сони минг беш юзта эди.

Бир катта кема устига тахт ясалиб, унга шоҳу шаҳзода ўтирадилар. Чин аҳлининг ёғочдан ясалган бу шаҳарлари, яна иккинчи бир Чин ўлкасидай эди. Бу кемалардаги яроғ ва юриш тезлиги хотир истаганча ундан юз ҳисса кўп эди.

Ҳар кема сафар асбоблари билан шу даражада тўлган эдики, яширинган Қорун хазинаси ҳам бунчалик бой эмас эди.

Қуруқликда ҳеч иш қолмагандан сўнг, кемалар юришга ҳаракат қилиб қолди. Кемалар йўлга кирди, гўё Чин шаҳарига зилзила тушгандай бўлди.

Мавжларда парвариш топган неча минг эпчил ҳунарманд сувчилар балиқ каби сузардилар. Уларнинг оти кемалар бўлиб, суръатлари сувдан ўт чиқарар эди.

Ҳаммалари мақсад томонига сузиб бормоқдалар. Шоҳ билан бирликда бутун тўда уларга бўйин эгган. Шу аҳволда ўн минг киши йўлга тушдилар, гўё сув устида бир олам сузиб борар эди. Дарё юзини қора мушкнинг ниқоби ёпгандай, ёхуд кўкни қора булут ёпгандай, орол томонига юз қўйиб, икки кеча-кундуз суздилар. Сув устида ел мавжлар қўзғотар экан, бу мавжлар шоҳу шаҳзодага томоша бўлар эди. Мавжлар ичида юзлаб қизиқ томошалар кўринади, агар бири йўқолса унинг ўрнида минглаб ғаройиблар пайдо бўлади.

Кўз ташлаб кўрилса кўм-кўк сув кўк чархига ўхшайди. Сувнинг этаги кўк билан бирлашиб кетган. Ҳар тарафда юз хил балиқлар сузиб юради, катта балиқлар камондан бўшаган ўқ каби қўрқинчли сузиб боради. Кўрган кишининг ҳуши кетади. У балиқларнинг орқаси тоғ чўққиси, танидаги нақшлар дарёнинг тўлқини каби кўринади. Денгизда шундай тезлик билан сузиб бораётирларки, гўё сув рангли осмонда юлдузлар сузади. Ҳар бир балиқнинг тузилиши шундай дилтор ва кўрмаки, юриши сув кўзгусига сайқал бергандай.

Кичик балиқларнинг безовталиги, ғавғосидан денгиз чайқалади. Ҳар бир сув тошбақасининг камондан учган сонсиз ўқлари бор. Улар гўё ўз жисмларидан гумбазлар ясаганлар. Катта балиқлар ҳар тарафда майда балиқларни худди йўлбарсни ҳабашлар сайд қилгандай овлаб юрадилар. Уларнинг орқаси ўткир бир паррадан иборат бўлиб, бу паррагина эмас балки умр кўчатини кесгувчи аррадай ўткирдир. Сувнинг мавжи сиздан тўқима совутга ўхшай-

ди. Балиқлар эса уни омбирдай оғзида тишлаб кетаётир. Катта балиқ атрофида ит балиқларнинг тўполони-аждор атрофидаги чумолиларга ўхшайди.

Яна ҳар томонда кўзга сув арслонлари кўринади. Булар ёнбош билан юрадилар. Сув тошбақаси билан унинг гавдаси бир-бирига текканда икки тоғ бир-бирига урилгандек кўринади. Сув ичидаги жониворлар, қуруқликда учраган ҳайвонлардан ҳам кўп эди. Денгиз устида мавжлар тинчимас эди.

Шоҳ билан шаҳзода ҳар тарафга қараб, саноқсиз ғаройибларни кўрар эдилар. Бирданига жуда хавfli шамол кўзгалди, денгиз юзига қуюн ҳужум этди. Жануб томонидан қаттиқ шамол келиб, денгизда кетаётганларга қўрқинч тушди. Қари сувчилар бундай балони кўриб, ёқаларини йиртиб, арз қила бошладилар.

— Бундай шамол ҳар юз йилда бир эсади. Бироқ унинг бу ишидан ҳеч қандай яхшилик бўлмайди,— дедилар.

Тезликда янги ой қайиғига ўхшаш ажойиб бир қайиқ келтирдилар. Ел кучаймасдан бурун шоҳу шаҳзоданинг бу қайиққа тушишларини сўрадилар. Фарҳод қайиққа тушди. Худди бу пайтда ел чангал уриб қайиқни кемадан ажратди. Ота кема ичида вой тортиб қола бердию ўғил қайиқда денгиз кезиб кета берди. Ораларига бундай айрилиқ тушдики, бундан сўнг кўришмоқ мумкин бўлмас эди. Улар айрилгач ел яна кучайиб кетди, гўё жаҳонни тўфон тутгандай бўлди.

Тўлқин орқасидан тўлқин келиб, сувларни кетмакет кўккача етकिрад эди. Сувнинг ҳар пуштаси бир тоғ каби эди. Сувлар тубанликдан кўкка чиқар ва яна кўкдан тубанга тушар эди. Шундай тўлқинларнинг биттаси эмас, балки юз туман мингги осмоннинг юзига тарсаки урар эди. Шу хилдаги тарсакилар тега бериб кўк осмоннинг ранги нилий бўлиб кетган эди.

Бу сув тўлқинидан қўрқиб юлдузлар янги ойни кема ясаб ичига тушиб олган эдилар. Қуюн кўкка кўтариб ташлаган ҳар кема дарё устида бир хашакча кетиб борар эди.

Кемалар бир-бирига учрашолмас ва кемадагилар бир-бирини билмас эдилар. Кемалар кўкка чиқишни ўзларига ҳунар билиб олган эдилар. Елкан ёғочлари кўкни тешик-тешик қилиб юборган эди. Ҳар томонда кўринган кўк юлдузлари, фалакнинг илма-тешик бўлганидан нишон бериб турар эди. Сув кўк билан шунча тўқишганидан сўнг осмон гумбазининг шифти ивиб тушди. Осмондаги юлдузлар ўз тутган юксак ўринларидан денгизнинг тубига йўл тутдилар. Сув ичида дунёни қизитгувчи қуёш, биллур ичида инжудай кўринар эди. Кўк мулкида ўзларига ўрин тополмаган фаришталар сув ўтида ўрдадек сузар эдилар.

Бу бало ҳар кемани ердан кўкка, кўкдан ерга ота бериб ҳар қайсини ҳар тарафда парчалаб ташлаган. Бу тўполон ичида парчаланмаган баъзи кемалар бўлса ҳам, улар ичида кишиларнинг ҳоллари ачинарли эди.

Жаҳонга тун ниқоби ёпилгунча дарёнинг безовталиги шундай бўлиб турди. Тун ўз қора пўстинига кунни олди ва денгизнинг барра пўстини ҳам майда тўлқинларини кўрсатди.

Шамол тўхтади ва ер устида кўк денгизи ўринлашди. Биз айтиб ўтган дарё, дарё юзидаги кемалар ва улар ичидаги одам ҳам ашёлар бир-бирига уришиб кўпи парчаланган бир қисми кўк устида, бир қисми сув қаърида қолиб кетган. Халойиқдан кўпчилик ботиб, уларни ҳар ерда балиқ ютиб кетган эди.

Аҳён-аҳёнда юз кемадан бирортаси бутун қолган бўлса, ундаги юз кишидан битта ҳам соғ қолмаган эди. Баъзилар бир парча тахта устида қолган, уларни сув тўлқини бир чеккага иргитган эди.

Бироқ, Хоқон билан Мулкоронинг турган каюталари иттифоқон бир катта кема ичида эди. Золим осмон қанча зулм кўрсатгани билан бу кема саломат қолган эди. Ичиндаги одамлар ўликдек жимжит, баъзилари ўлган, баъзилари ҳушсиз ётар эдилар. Улар шамол итариши билан бир қирғоққа чиқиб қолган эдилар, тасодифан бу қирғоқ Чин мулкига қарашли эди. Қолган одамларга ҳам елдан кўрқув йўқ, ҳар бирларини бир иқлимга бориб чиққан эдилар.

Хоқон тушган кема қирғоққа келиб чиқиши билан узоқ-яқинга хабар кетди. Қирғоқдагилар ўтган ишдан хабардор бўлдилар, вазир билан шоҳни чиқардилар. Улар кўп ҳаракат қилиб ҳушсизларнинг димоғига хушбўй нарсалар эснатиб ҳушига келтирдилар. Шоҳ ўз ҳолидан хабардор бўлди. Фарҳод йўқлигини билиб, яна йиғига, мусибатга тушиб кетди. Бироқ улар «Гоҳо тасодифий имкониятлар ҳам бўлиши мумкин. Шояд бирор тарафдан чиқиб қолар», деб ишониб, Суқрот берган хабарларни ҳам ёдга туширар, ҳам ўзлари ўлмай қутулганликларидан севинар эдилар. Хоқону Мулкоро умр ва давлатни ганимат билиб, яна Чин тахтига қайтдилар.

Фарҳоднинг синиқ қайғи савдогарлар кемасига йўлиқди ва Фарҳоднинг синиқ қайиқдай жони омонлик қирғоғига чиқди.

Бу денгиз саёҳатини қилган киши, денгиз саргузаштларини бундай ҳикоя қилади:

Ўша ҳолатда денгиз чайқалди, тўлқинлар қўшини ҳужумдан денгиз кўзғолди. Фарҳод тушган кема осмон денгизининг бевафолиги билан синди. Ва бу чегарасиз улуғ денгизда фарқ бўлиб кетди. Фарҳод бир тахта парчада қолди. У ўзини ўша тахта парчага маҳкам жойлаб олган ва ўз жисму жони билан аллақачон хайрлашиб қўйган эди. Озгин гавдаси бир тахта парчадай бўлиб қолган, бемадор жони эса бўғзига етган эди. Денгизнинг чегарасиз тўлқинларини кўриб, ҳар нафас юз қатла жондан қўл ювар эрди.

Осмон оқшом кемасини синдириб, кўк денгизи ичига юлдуз инжулари ғарқ бўлди. Тўлқинлар денгиз юзидан ўз тузоқларини йиғиштириб олдилар, тўполон қушлари истироҳатга бошладилар.

Фарҳод ёпишган тахта парчанинг йўли Яман мамлақатидаги бир тоифанинг чегарасига яқинлашиб қолди. Кишининг жонига гавда суяклари ўрни бўлгандай, Фарҳодга ҳам ўша тахта парча ўрин бўлган эди. Бироқ жисмида жонидан озгина ҳам асар йўқ, танида руҳ деган сўзини амалга келтирувчи ҳарфдан биттаси ҳам йўқ эди.

Шу пайтда денгизда Яман тарафига қараб кетаётган битта тез юрар кема кўринди. Кема ичида гавҳар савдоси учун йўлга чиққан ва дастмойси денгиз бўлган савдогарлар бор эди. Уларга денгиз юзида оқиб келаётган бу тахта парча ва унинг устидаги киши очиқ кўринди. Дарров сувчини тушириб, тахта парчани кема ёнига келтирдилар. Ҳодисалар зарби билан бемадор бўлган бир ёш йигит унда ётар эди. У гўё учиб қолган одамлардай ҳушсиз, бежон эди.

Аҳволини диққат билан текширдилар, жони бор экани аниқланди. Тирик экани кемадагиларни жуда севиштирди, дарров кема ичига тортиб олдилар. Буринга турли дорулар искатдилар, кўзини очди. Оғзига овқат, бўғзига шарбат томиздилар, овқат ва шарбатлар унга қувват берди. Ўрнидан туриб улардан ўз аҳволини сўради, улар кўрганларини айтдилар.

Фарҳод уларнинг жавобини эшитгач, кемадагилар унинг аҳволидан сўрай бошладилар. Фарҳод айтдики:

— Бизлар Хўтон шаҳаридан Яманга қараб йўлга чиққан бир тўда савдогарлар эдик. Тўлқин кемамизни ғарқ қилди, бор-йўғимиз денгиз тубига чўкиб кетди. Шу тахта парча мени асраб қолди, сизлар тирик қолишимга сабаб бўлибсизлар. Мен шу тахта парчани кучоқлаб олган соатдаёқ ўзимдан кетиб қолган эканман. Баъзан ўзимга келиб,

баъзан ҳушимдан айрилиб, ишқилиб, бошимга меҳнат ва қайғудан бошқа нарса келганини билмайман. Бу пайтда ҳушим кетиб қолган экан, шум бахтим бу ерга етказибдир. Бу ерга келганимдан зарра хабарим йўқ, бундан сўнг нима бўлишидан ҳам хабарим йўқ. Ҳаётим тамоман кесилган, қутулмоқ учун мутлақо умидим йўқ эди. Жоним ўлимдан қутулди, сизнинг бунчалик лутфу эҳсоларингиз менинг елкамда қарз бўлиб қолди. Ўз ҳолиمنى қанча ўйлаб кўрсам, яна сизнинг бу қилган яхшиликларингизнинг миннатдорчилигини адо қилиш қийин кўринади. Мени бу кўк, хиракашлик билан ўлдиргани, сизнинг тиргизганингиз учун қилатурган миннатдорчилигимдан осондир. Минг йил тирик бўлганимда ҳам бу узрингизни қандай бажара оларман экан. Ғарибман, хастаман, зорман ва ожизман, бу ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Эл ёрдам қўлини узатган, ожиз бу ёрдамнинг юздан бирига ҳам хизмат қила олмаса қандай бўлади? Бироқ тирик эканман, бандангизман, яхшиликларингиз учун шармандангизман,— деди.

Кема халқи унда бу камтарлик ва сўзида бўлган бунча гўзалликни кўрдилар. Унинг қилиқлари подшоҳликдан нишона, сўзи эса дарёдай инжу сочишдан намуна берар эди.

Кемадагилар унга кўнгил боғлаб дилу жон билан унга хизматкор бўлдилар. Ҳурмат билан емак, ичмак бердилар. бедармон жисмига қувват киргунча парваришни аямадилар. Уларнинг бари Фарҳодга боғланиб қолдилар.

Шу пайтда сувда бир неча кемалар — қайиқлар кўринди. Буларни кўриш билан савдогарлар кемасидагилар ўртасига мотам тушди, мотам дам-бадам кучаяр эди. Ҳаммалари бир-бирларидан рози-ризолик сўрар, Фарҳод жиҳатидан эса юраклари сиқилган эди. Мол, жон ҳаёт демай, барча Фарҳоднинг афсусини еяр эдилар.

Ҳайрон қолган Фарҳод улардан бу маҳзунлик ва қайғунинг сабабини сўради. Улар йиғлаб:

— Кимни сўрайсан, денгиз устида кўринган бу қайиқлар жазира (орол) аҳлидан бўлган қароқчиларникидир, булар тўп-тўп бўлиб денгизда сузиб юрадилар. Дарё юзида биттами, иккитами, ё учтами кема йўлиқса, улар ҳар тарафдан куч келтириб, ўша кемаларга нефть тўлдирилган ўқлар отадилар, ҳар бир қорура — нефть тўлдирилган бир олов ўчоғидир. Кемаларга ўт қўйиб, кўйдирадилар-да, кемадагиларнинг барисини ўлдирадилар. Молларини тамом талайдилар, уларнинг денгиздаги савдогарчиликлари шундан иборатдир. Бизнинг кемамизни, тинч йўл бошқа тарафда қолиб, дарё тўлқини бу тарафга оқизибдир. Бу қароқчиларга учраган элдан қутулиш умиди йўқолади,— дедилар.

Илму дониш эгаси Фарҳод бу ишнинг тагини тушунди ва уларга кўнгил бериб:

— Қайғурмангиз! Тангри сизга улардан мутлақо офат еткирмайди,— деди.— Айтингиз-чи, сизнинг тўдангиз ичида бир неча ўқ ва каттароқ ёй (камон) топиладими? — деб сўради.

Кемадагилар ҳайронлик билан Фарҳод истаган нарсани тезда ҳозир қилдилар. Гарчи Фарҳоднинг кучига тўғри келатурган катта ёй йўқ эди, ўқ ҳам ўша ёйнинг ўзига лойиқ эди. Фарҳод ёлғиз ўзи ёйнинг бурчакларини тузатди, ўқни ростлади.

Ботир ўқи ёйини тузатгунча ҳар тарафдан жафокор қароқчилар етишиб келиб қолдилар. Кемага ўт ёғдиришда, кемадагиларни ёндиришга мўлжал қилиб нефтли ўқ — қоруралар ясаган эдилар.

Фарҳод қорура етмайтурган ва балки ўқ ҳам тегмайтурган бир ерда туриб, қорура отмоқчи бўлган қароқчинини нишонга олди ва шундай отдики, ўқ бориб нефтли қорурага тегди ва бу алангали ўт ўчоғини синдириб юборди.

Ўт, қорура отгувчининг ўзига туташди, қароқчилар тўдасининг кемасига ўт кетди. Яна биттаси яринлаши

қорура отмоқчи бўлган эди, унга ҳам шуъла тушиб ёнди.

Ҳар икки кемадагилар куйиб кетдилар, қароқчилар тўдаси қочишга юзланди. Кемаларнинг бошини қайтаргунча, Фарҳод яна улардан ўн-ўн бештасининг ишини тугатиб қўйди. Қароқчиларнинг баъзилари куйиб, баъзилари ўлди, қолганлари қочиб сарсон бўлди.

Бу ишдан кемадагилар жуда ҳайрон қолдилар, биттаси севинса ўнтаси додирар эди. Барчалари келиб Фарҳод олдига бош қўяр ва туриб унинг бошидан айланар эдилар. Унга жонларини, жаҳонларини бағишлар, олдига молу жонларини тўкар эдилар.

Бироқ, Фарҳоднинг заифлиги ҳар нафас кучаяр ва қайғуси ҳаддан ташқари зўраяр эди. Улар юпатмоқчи бўлар эдилар.

Бир неча пайт юргандан сўнг манзил кўринди. Кемани Яман тарафига буриб, ҳамма соғу саломат, қирғоққа чиқдилар. Ҳаммалари ҳам минг балодан, минг бало эмас, юз минг балодан қутулдилар.

Шаҳарга кириб бир яхши туроқ жой топдилар, тезликда юкларни ташидилар. Бир нафас ҳам вақт ўтказмай, Фарҳодга атаб яхши бир базм туздилар. Шунча кўп майлар келтирдиларки, ҳақиқ тоши Ямандан чиққани ҳолда, бу мажлисдаги виноларча кўп эмас эди.

Фарҳоднинг боши май билан қизишди ва қон ёши, қизил шароб сингари қуйилди. Ҳар нафас ўз тахти, шону шавкати, қасрлари ва қўшинлари ёдига келарди. Отасини, дарёда кўрган жафоларини, опаси ва унинг кўнглидаги озорларини эсларди. Овора бўлганини, минг қайғулар ичидан бечора бўлганини ўйларди.

Гоҳо, кимсасизлик кўнглини тимдалар, гоҳо касаллик жонига пайза санчар, гоҳо соғинишдан жонни куяр, гоҳо истаган нарсаси топилмаганликдан қайғулар, ҳар нафас кайфияти ўзгариб турар эди. Атрофдагилар эса унинг

гамидан мотамда эдилар. Савдогарлар унинг ҳолини ўйлаб, баъзилари йиғлар, баъзилари ҳайронликка тушар эдилар. Бироқ ҳеч ким Фарҳоднинг аҳволини бутун тушунмас эди, Фарҳод ҳам ўз аҳволидан беҳабар эди.

Бу тўданинг ичида жаҳонгашта, мусофирнамо, озода бир киши бор эди. Бу киши ҳунарлар бобида замон устаси, наққошликда тенгсиз эди. У қайси суратни яшаш учун қўл урса, жаҳон ўша суратга берилиб, суратпараст бўлар эди. Бутун дунёни ўлкама-ўлка кезиб чиққан, бахтар чегарасидан қуёш чиқар мамлакатларгача борган, Хитой мамлакатига ҳам йўли тушган, ана шунда машҳур рассом Моний ҳам унинг олдига қўл қовуштириб келган ва ундан Моний рассомлик учун гувоҳнома сўраган, бироқ бу қойил келмаган эди. Унинг режаси бутун қалам аҳлига қўлланма бўлар, жаҳон аҳли уни Шопур деб атаган эдилар.

Саёҳат қилиб юрар экан йўли шу томонларга тушиб, буларга йўлдош бўлиб қолган эди.

У ҳам Фарҳод ишларига ҳайрон, чунки бундай сиёҳни ҳеч кимда кўрмаган эди. Ҳар ишни чуқур ўйлаб қилатурган Шопур Фарҳод ҳолининг ҳақиқатига ета олмас эди. Денгизда экан вақтда унинг паҳлавонлигига, жангига, қуруқликдаги базмига ҳайрон эди. Энди Фарҳоднинг ҳоли-зорини ва кўзидаги ёшларини ва ихтиёр ноаларини кўриб, узоқ фикр юргизиб, Фарҳод кўнглини ишқ тиги яралаганини билди.

Кўнглини кўтарай, юпатай, деб урнаб кўрса ҳам, Фарҳод парво қилмас эди. Бунчалик куйишига кўз солиб, унга севги ўтидан сўзлай бошлади. Севги ўтидан у қанча кўн ҳикоя қилса, Фарҳодга қаттиқроқ таъсир қилаётганини кўрар эди. Тенгсиз ақлли Шопур куйганлигини билди, севги тўғрисида ҳар хил ўтли афсоналар сўйлар эди. Бу ҳикояларни эшитар экан Фарҳод йиғлашдан ўзини тута олмас эди.

Шундай қилиб Шопур уни ўзига ром қилиб олди. Ҳар кимга ҳам маъқул тушатурган Фарҳод, шундай хавф ва қўрқувсиз, Шопур билан улфат бўлиб олди. Бир нафас уни кўрмай қолса чақирар ва ундан ишқ дostonлари ай-тишни сўрар эди. Шопур сўйлар, у эса зор-зор йиғлар, агар сўйламаса хафа бўлар эди.

Шопур ўзини унга шундай йўл билан йўлдош ва сирдош қилди.

Бу ҳунарманд йигит Фарҳоднинг ҳолини сўрар, Фарҳод сирларини аста-аста ўзига тортиб олар эди. Севги ҳар қанча бўй бермас бўлгани билан, вино сузмоқликни севатурган нарсадир. Шундай қилиб маст ошиқ ўз сирларининг пардасини Шопурга аста-аста очиб берган эди.

Шопур ўз саволларининг жавобини топа бошлагач, саволлар юзидан ниқобни кўтарди.

— Менга асл насабинг қайси гавҳар эканини ва аҳволингни ва қайси мамлакатдан эканингни айт,— деди. Фарҳод:

— Менинг қайси мамлакатдан эканим тўғрисидаги сўзни қўй, аслим билан гавҳарим тўғрисидаги саволингни унут. Менга бу сўзни айтишдан яхшилик бўлмаганидай, сенга ҳам эшитишдан фойда йўқ. Аҳволимдан нишона сўрадинг, қисқачагина афсона айтиб ўтай,— деди.

У отнинг наълини тескари қоқиб (яъни сирини яшириб бошқача қилиб) ўз ишларидан шундай намуналар кўрсатди. Фарҳод айтди:

— Мен касал қалбли киши аввал бошда бошқа одамлардай шод ва кўнгли хуш эдим. Менга бир кечаси бир бало ёпишди, қавс каби кўкнинг камонидан бир ўқ тегди. Тушимда бир гўзал мамлакатни кўрдим, унга ўхшаш гўзал ўлкани ҳеч кўрмаганман,— деди. Фарҳод ўз севгани ой юзли гўзал ҳақида ҳам сўз айтмоқчи эди, айта олмай оқ тортиб, ўзидан кетди. Шопур унинг аҳволини бошдан-оёқ билиб, жони дили билан унга чора қидирмоқчи бўлди.

Фарҳоднинг бошини кўксига босиб, қучоқлаб, уни ҳушига келтирди. Бошқа савдогарлар Фарҳод ҳурмати учун май кўтариб, кетма-кет ичабериб беҳуш бўлган эдилар. Бу икки сирдош нима сўзлашган бўлсалар, улар бу ишнинг тағи тугидан тамом беҳабар эдилар. Шопур у жамиятни беҳуш кўриб, Фарҳоднинг ишига ёрдам қилишга тушди. Айтди:

— Э хазон офатидан қийинчилик тортган йнгит, аҳволингни қолдирмай сўйлаб бер, сен умид қилган хазинанинг қулфига калитни мендан оласан. Мен-ку сенга шунчалик ҳамдам бўлдим, бутун яширин сирларингни бекитмай айтдинг. Қайгурма, сен бошдан-оёқ таъриф қилган ва нишонасини айтган ерни мен биламан. Ҳақиқатдан дунёда ундай дилтортар гўзал ўлка йўқ, мен уни кўрганман, ўша ерда бўлганман. Ҳавоси жонларга роҳат беради, гуллар у ерда уйилиб ётади, покликда тенгсиз бу ўлканинг исми Арман деб аталади. Агар бормоқчи бўлсанг, йўл бошлагувчи бўлай, йўлдош ҳам эмас, балки хизматкорнинг бўлиб бораё,— деди.

Фарҳод бу сўзларни эшитиб, ўз бахти шунча яқинлаб қолганига ишоналмади.

Шопур фаҳм қилиб айтган сўзларига бу шўрлик ошиқ ишонмай турганини билди:

— Агар сўзимга ишонмасанг, мен ўз истаганимдай сенга исбот қила оламан,— деди. У қоғоз, қаламини чиқариб, Фарҳод айтган ернинг расмини чиза бошлади. У шундай дилга ёқатурган расм чиздики, Фарҳод айтганидан қилча ҳам тафовут қилмас эди.

Фарҳод у суратни кўриб, Шопурнинг даъвоси тўғри эканини билди. Севгилиннинг мамлакатидан нишон топилагач, бир оҳ тортиб маст йнқилди.

Фарҳод билан Шопур чўлу саҳроларни ошиб Арман ўлкасига етдилар. Фарҳод у ерда тош қазарларни кўриб, Ширин хизмати учун меҳнат камарини белига боғлади.

Бу водийнинг пешанаси очиқ йўл бошлагувчиси мақсадининг нишонини шундай кўрсатади.

Фарҳод уйқудан кўзини очиб, Шопур айтган сўз, Шопур чизган план ёдига тушди. Ҳали қоронғи кетмай, тонг отмай, ҳаво кўзларга сурма ранг бўлган пайтда туриб, Шопур қошига борди, гўё унинг оёғини ўпмоқ учун бошига борди.

Унинг товушидан Шопур уйғонди:

— Э қайғу ва севги аҳлининг шоҳи бўлган йигит, бу келишингдан илтимосинг, кеча орамизда ўтган сўздан бошқа нарса бўлмаса керак,— деди-да, кеча ўтган сўзларни эслатиб ўтди, унинг оёғига бошини қўйди.

Фарҳод Шопурга қараб:

— Э берган дилтортар хабарлари жон тилаги ва жон бергувчи сўзлари, кўнгил истаги бўлган йигит, сўзларингдан ўксук жоним тилагига етгандай бўлди, энди ваъданга вафо қилишинг, айтган сўзларингнинг устидан чиқшинг керак,— деди.

Тенгдошсиз Шопур бу сўзларни эшитгач:

— Э юзи замонимизнинг шамъи бўлган йигит. Агар сен ҳамроҳ бўлсанг, йўлим боғлар бўлади, истагинг шу эса тездан йўлга тушамиз,— деди. Тезда йўл керак-яроғларини ҳозирлаб, жўнаб кетдилар.

Шопур ҳар қадамда уни юпатар, Фарҳод эса соядай унга эргашар эди. Ҳеч манзилда дам олмай, қадам-бақадам йўл босиб кетар эдилар. Фарҳод билан Шопур бир-бирларига кўникиб қолган, йўл-йўлакай суҳбатлашиб борар эдилар. Баъзида ҳамроҳликнинг хосиятларидан, баъзида бир ишга бирга бошламоқ баҳамжиҳатлигидан сўйлашар эдилар.

Гоҳо Фарҳод Шопур чизган режани қўлга олиб, бошдан оёғини кўриб чиқар ва унинг чуқур ҳаёлига, Чини нақшидай чизган режасига офаринлар айтар эди. Ҳар замон Шопур ҳам бу ишга аралашиб, Фарҳоднинг ҳам гўзал нақшчилардан эканини англаб эди.

Шу хилда бир неча муддат юрганларидан сўнг, Арман ўлкасига қадам қўйдилар.

Шопур Фарҳодга:

— Э бахтли йўлдошим, сен тушда кўрган ўлка шудир. Ҳар тарафни кезиб, талаб қилган ўрнинг йўлиққунча томоша қил,— деди.

Фарҳод Шопурнинг сўзини маъқул топиб, чидам билан ҳамма ёқни кезар эди. Эҳтиёт билан икки-уч кун юргандан сўнг, гоят севинчли бир ҳолга учради: чунки унинг ақлини ўзига шайдо қилган дашт кўз олдидан чиқиб қолган эди.

Ўша кўкат, ўша сапсар гуллар, ўша чечаклар ва ўша гуллар атрофидаги булбуллар эди. Буларнинг бариси ақл кўзни хира қилар ва у ернинг шамоли зеҳн шамъини ўчирар эди. Фарҳод қаерга боқса, гуллари, тиконлари, кўкатлари унга ошнадай кўринар эди.

У малолат кўкининг чўққисига оҳ байроғини кўтарди ва бало водийсига қадам ташлади.

Шопурга:

— Э менинг ҳамдамим, дўстлик қондалари сенгагина муносиб экан. Ўша тушимда кўрган водий ва кўкка ўсган тоғ олдидан чиқиб қолди. Энди менга яқинроқ келиб йўлдош бўл, ҳолимдан хабардор бўлгил. Бақириб-чақириб тош қазийтган бу тўда орасига боришни, қийналган жоним истаб турибди,— деди.

Шопур дарров ўша томонга йўл бошлади. Икки дўст у ерга етишдилар, унда жафо тортган тўда алам, қайғу ва доғ ичида, тоғ орасидаги ариқни қазिशга машғул эди.

Улар тош кесишда шунчалик қийналган эдиларки, бундай қийинчиликни ҳеч ким кўрмаган эди. Қўлида теша кўтарган икки юз тошкесар, ўз тешаларини тинмасдан тошга урар эдилар. Бироқ тош шунчалик қаттиқ эдики, агар юз марта теша тегса ҳам фойдасиз, ундан бир нахуд-

ча кесилмас, нахуд нима экан, кўкнори уруғча ҳам ушалмас эди.

Икки юз тошкесар уч йилдан буён метин уришдан тинмай ишласа ҳам, икки-уч юз қулочдан ортиқ тош қазолмаган, уларнинг ҳам кўпи чала-чулпа эди. Улар бу қийинчиликлардан қон йнглар, бироқ ишбошилар тинмай қийнаб турар эдилар.

Фарҳод уларнинг ҳолига назар солиб, бундай зулмларни кўриб жуда ғамгин бўлди. Бу мазлумлар тўдаси ичига қайғулар билан кирди, қошлари қайғудан уч кунлик ойдек чатилиб кетган эди. Уларга қараб:

— Э менинг каби бало тортгувчи тўда, осмон машаққатларидан мендай кўнгли ташвинишга тушган одамлар, бу тортаётган меҳнатларимизнинг сабабини ва ишнинг нима бўлишини менга айтинг. Бу қийинчиликлар нима учун у фалакдан бу бало сизга қачон ёпишди? Сизни кўриб бошимга тутун чиқиб кетди, тутун эмас ичимга ўт тутатиб кетди,— деди.

Улар Фарҳоднинг гўзал юзини кўриб, жон бағишлагувчи сўзларини эшитиб, олдида ер ўпиб айтдиларки:

— Э гавҳари тоза бўлган йигит, сен фариштамисан, одаммисан, билмай турибмиз, худо ёр бўлсин, кўп юксак гавҳар кўринасан. Фаришта биздан ташқарида бўлгани учун кўрмаганмиз, сендай кишини эса яна кўрмаганмиз. Вужудинг, қайғу ва касаллик кўрмасин, сен сўраган нарсанинг жавоби шуки, боғлар рашк қилган бу ўлканинг ҳукмрони пардада ўтирган бир аёлдир. Унинг таги асли Афридун подшоҳга бориб тақалади, зоти Жамшид подшоҳидан ортиқ. Бошига тоғ соя солмаса ҳам кўп тождорлардан бож олади, белининг нозиклигидан камар қидириб топа олмаса ҳам, зар камарли қўшинлари кўпдир. Унинг сифатлари шундай эканини тушуниб, дунё эли унинг отини Миҳинбону деб атайди. Бу мамлакат ичида ўттиз-қирқта кўрғон бор, буларнинг ҳар бири ўз бошини кўкдан ҳам

баланд тутади, буларнинг ҳаммаси меҳнату қийинчиликсиз унинг ҳукмида, ҳар ерда хазиналари тўла. Давлат, шон-шавкат имкондан ортиқ. Бу дунёдан унинг хотири жамъ.

Яна унинг ёнида эгачисининг гул юзли қизи бор. У қиз ифрат саройида шоҳ эмиш, кўк пардаси ичида ой эмиш. Уни ҳам таъриф қилиб ўтиришдан фойда тополмаймиз, отини аташга ҳам қўрқамиз. Унинг юзини, ўзига қарашли бир неча гул юзли, сарв қоматли қизлардан ташқари одамзод кўролмайди. У қизни ким кўрса бошқа сайру саёҳатнинг юзини кўрмайди, уни кўрган кишини ортиқ ҳеч ким кўрмайди. Унинг юзини — гул, кипригини — тикон, деб атайдилар, нима бор бўлса — ундагина бўлади, дейдилар. Миҳнибону уни жуда ҳурмат қилади, ўрнини ўз жон уйи ичида қилиб берган. Унинг юзи билан базмини гулшан қилади, у орқали оламини порлоқ кўради.

Бизлар қазишга машғул бўлган мана шу тоғнинг сифати жуда узун. Унинг бир боши шарққа, бир боши ғарбга бориб туташади. Унинг шарқида бир булоқ оқади, булоқ суви тириклик сувидай тиниқ. Одамлар бу булоқни тириклик булоғи деб атайдилар, унинг сувини ўлик ичса тиради, дейдилар. Пари булоқ бошида истироҳат қилгандай, баъзида у ҳур бу булоқ бошига келади. Пари юзли қизлар билан баъзан ишратга юз қўйиб, бу ерда базм қуради. Тоғнинг ғарбида эса у ой юзли қизнинг макони бор, уни Армания деб атайдилар. Унинг ери ўз безаклари билан жаннатдай, унинг ёнида кўкка бош урган тоғ бор. Ул ой юзлининг хаёли шуки, ўша ерда бир олий қаср бино қилса. У ернинг ранги ва бўйи тайёр бўлгани билан устида суви йўқ. Бир неча муҳандисларни югуртириб, шу тайёр чашма сувини топдилар. Ундан кўнглидагидай бир ариқ қазилса, у ҳурнинг қасри олдига сув боради, дебдилар. Бироқ, бу булоқ билан у бало қасригача бўлган орадаги ер ўн ёғоч келади. Орада тортиб қўйган мана бу чиқиқлари ариқ қазиш мўлжал қилинган ерлардир. Бу хиз-

матни бало тоғида жонни хаста бўлган шу бечора тўдага тоширганлар. Улар метин билан тошларнинг орасини ёриб, ариқ очишлари керак. Ҳар ким ўша ариққа сув боғласа сув тўхтамай ўша қасрга югуради. Бу қаттиқ тошлар теша билан чопилмайди, чунки буларга теша-метин кор қилмайди. Биз уч йилдан буён жон-жафо тортиб меҳнат қиламиз. Синмаган метину теша қолмади.

Бу машаққатларда қийналган йигитларни кўрган одам чол дейди. Қазилган ер эса икки уч юз қулочдан ошмайди. Бу меҳнатлар ичида умримиз ҳар қанча узун бўлгани билан, баданимизда жонимиз бир эмас минг бўлгани билан ҳам меҳнатнинг чегарасига етиш ва бу ишнинг битиши имкони йўқ. Иш қилишдан жон-жафо тортамыз, баъзида фарёду фиғон тортамыз. Бу тешаларни тошга уришдан манфаат йўқ, биз эса кеча-кундуз тинмай уришиб ётиб-миз.

Уларга бориб ҳар қанча маъқул узрларни айтсак ҳам, уларнинг олдида қабул бўлмайди. Ҳолимиз шундан иборат, ҳали ҳам ҳаммасини эмас, бир қисминини айтдик,— дедилар.

Фарҳод бу ишларнинг тағи-туғини англаб, уларнинг ҳолига кўнгли қайғурди. Ўз-ўзига айтди:— «Фалак зулмидан алам тортган бу бир тўда мазлум ситамкашларнинг-ку, вайрон кўнгилларига юзлаб халоқитлари бор экан, энди мен буларга ёрдам қилсам яхши бўлар, ҳунарни асраб ҳам нима қиламан ёки ўзим билан тупроққа олиб кетаманми», деди-да, сўнг темирчидан бир кўра билан бир дам сўраб олди, белига чарм фартуғини тутди. Дамнинг учини кўрага маҳкам қилиб, унга кўмир тўкиб дам бера бошлади. Кўмирни чўғлатиб туриб, ўша ерда бўлган метину тешаларни сўраб олди. Ҳаммасини ўтга солиб қизитди, ўша ерда бор асбобларни эритди. Ҳар ўн-ўн бештасини бир метин қилиб қайтадан қуйди, яна шунчасидан бир теша тайёрлади. Ўша асбобларга Қораядан ўрганган қои-

да бўйича яширинча сув берди. У бу аҳволда тараддудда эди. Халқ эса атрофни ўраб олиб жим-жит томоша килар эди. Ҳеч ким ундан бир савол қилолмас, унинг савлатидан ҳамма ерга кўз тиккан эди.

У асбобни тайёрлаб ишга тушиб кетди. У ариққа кириб қумни ювгандай шундай тош қазиб кетдики, унинг тешаси ҳар тушганда, кўк филчининг юкидай бир парча тошни қўпорар эди. Унинг тешасидан сакраган ушоқ тошлардан бир чақирим нарида томоша қилган одам бошини олиб қочар эди. Унинг қўли зарби билан ҳар теша урилганда, теша овози ўн чақирим жойга кетар эди. Ўша куннинг ўзидаёқ у тош қазувчи азамат, тошлар ичида бир нав тайёр қилди.

Икки юз тош йўнар уста уч йил ишлаганда, тошлардан бунчалик алам ололмаган эди. У шунча кўп ҳунарлар кўрсатдики, тоғ ичидаги эл орасига шов-шув тарқалиб кетди. Уша ердаги ишчилар ва иш буюргувчилар йўл босиб Миҳинбону олдига кетдилар. Бориб бу ишни унга сўйламоқчи бўлдилар. Гарчанд бу ишни ўз кўзи билан кўрмаган одамнинг бунга ақли ишонини қийин эди.

Фарҳод тешасининг овозини Ширин эшитди ва унинг бошига куёшдай етишди, у Ширинни кўриш билан ўзидан кетди.

Гавҳарлар сочгувчи сарроф, хабарлар берар экан, шундай нақд сўзни ҳаммага фош қилди.

Фарҳоднинг ишини кўрган тўдани ҳайронлик мот қилган эди, улар Арманияга бордилар. Фарҳоднинг кесган тошларини кўриб, бу тўғрида Миҳинбонуга хабар еткурдилар.

— Шундай бир йигит пайдо бўлдики, уни кўришдан халқ шайдо бўлиб қолди. У шундай тош кесишларни кўрсатдики, одамизод қилиши мумкин эмас. Унинг вазияти, сиёқи дунё одамларинидай эмас, бундай одамни кўк айланаси кўрмаган. Фариншта сифат, тоққа ўхшаш бир одам-

дир, унинг тешасига катта тоғлар бир кесакчадир,— дедилар.

Улар ўз кўрганларини бирма-бир, шаку шубҳа қолдирмасдан айтиб бердилар.

Миҳинбону бу гапни эшитиб ҳайронликда қолди, нишонмай бир замон фикрга тушиб кетди, уни ҳайронлик боғлаб олган эди. Урнидан туриб, гул юзли Шириннинг ҳарам саройига келди.

— Э умрим боғининг нозли сарви, хилват ҳарамининг безағувчи шоҳи. Кўнгил сенинг қуёш юзинг билан хурсанд, сочингнинг ҳар толасига жон ипи банд, мен сенга ажойиб бир сир, дил эркаловчи бир хабар келтирдим. Тангри сени гўзаллар ичида ёлғиз яратди, сенинг қилатурган ишларинг ўзингга муносиб, ариқ қазишни ҳукм қилиб, қаттиқ тошларни кавлашни буюрган эдинг, бу шундай иш эдики, ҳалигача буни халқ қилмаган ва бундай иш қилишни билмаган эди. Агарчи бу ишнинг бошдан оёғи машаққатлардан иборат эди, бироқ уни енгиллашнинг йўли топилди. Бир одам пайдо бўлган ва қиёматлар кўпорган эмиш,— деди.

Миҳинбону, Фарҳоднинг сиёқини, қилган ишларини ўз эшитганича у пари пайкарга эшиттирди.

— Уч йилгача бошдан оёқ битган иш билан унинг бир кунда қилган иши баравар бўлибдир,— деди.

Миҳинбону бу сирларни айтгандан сўнг, ул пари юзли томоша қилишни истаб қолди. У айтди:

— Бу иш агар чинакам бўлса, у томонга от қўшиш керак, кўриш керак. Уни кўрмоқ ва қилган ишларини томоша қилмоқ кишига ғанимат, бу киши, ҳақиқатан ажойиб меҳмондир. Бу қуш, бу гулшанда истироҳат қилманг деб, тузоққа тушибди. Балолар ичига ўз хурсандчилиги билан, тузоққа ўз оёғи билан илтибди, энди унга ҳурмат-риоят қилиш зарур. Чунки у бизга гоятда зарур одамдир. Юзлаб хазина сарф қилганим бу ариқдан, сув келмасдан бу-

рунрок қўлимни ювиб қўлтигимга урган эдим. Тангрига мақтовлар бўлсинки, у менинг тилагимга еткурди ҳам бундай кишини менинг тузогимга илтирдди,— деди.

Бол лабли қиз тезликда от сўратди, Миҳинбону ҳам у билан бирликда кетди. Бу гўзал қизнинг хизматида тўрт юз қиз бор эди. У буларсиз ҳеч қачон отланмас эди.

Қизнинг гул рангли бир ел қувар оти бўлиб, у юрган-да осмон отини орқада қолдирар эди. У пари юзли доим шу отга минар ва у дев жуссали от ҳам ўша паридан бошқасини тиндирмас эди. У отнинг ўзи гул, ранги ҳам зотига ўхшаш гулранг бўлиб, халойиқ унинг исмини Гулгуи деб атар эди. Жаҳон боғида бундай ел қадам от бўлмай, унинг тезлиги гул баргини учиргувчи тонг елидай эди.

Тездан бу ел қадам отни келтирдилар. Қиз унга шафақ гулгунига мингандай минди, ёнидаги ўша паризод қизлар билан йўлга тушди. Улар севиич қувончлар ичида Фарҳод тош кесаётган томонга от сурдилар. Миҳинбону у гўзалнинг аҳволдан хабардор бўлиб туриш учун уларга ҳамроҳ бўлиб эди.

У пари юзли қиз дев жусса отини чоптириб борар эди, у терлаган, гўё шамол гул япроғига шабнам тўккан эди. Осмон отига мишган кўк қуёшидай тез от суриб етишдилар.

Қизнинг ҳар ёққа занжирдай тўзгиган соч ўримлари, гўё тош қазувчиларни илтиришга тузоқ эди. Жингалак, қора мушкдай хушбўй сочларнинг устидан юзига парда тортилган, гўё айни қора шам босган эди. Юзининг атрофида таққан дурлари, лаъллари гўё қуёш атрофидаги юлдузлар мисолида эди. Гўё осмон тегирмонининг парраги қуёш чашмаси атрофида айланиб қатралар сочар эди. Икки қошининг ярим ойлари фитналар қўзғатувчи, гўё бу ой бошида кўп қон тўкишлар борлиги ёзилгандай эди. Ҳар пайт қон тўкишнинг кенгашини қилишга, бу икков бошларни бирлаштириб шивирлашаётгандай эдилар. Бу

қон тўкиш иттифоқчилиги учун, унинг юз саҳифалари аҳдномадай эди. У кўзлар кишининг сиҳатини олишда беморлик кўрсатдилар, у кўзлар ўта мастларнинг хуммор кўзларидай сузилар эди. У кўзлар уйқусирагандай чарчоқ сузиладилар, лаблар эса қизил шароб билан майгун.

Оҳ, ўша икки анбар бўйли сочлар ва жон бағишловчи икки гунча лаблар. Бу лаблар шакар каби, бироқ, унда туз кам эмас, туз бор, аммо у тузда олам-олам қантлар яширинган. Бундай қант, бундай тузни ҳеч ким билмаган, бу қанту туз тириклик сувида ҳам эримайди.

Холининг қоралиги, кундуз куни қант элитишга келган ўғрига ўхшайди. У ўғри ширинликлар ўғирлаб, қайтар чоғида оёқлари шакарга маҳкам боғланиб қолган. У яширинча тузу шакар ўғирлар экан, туз ҳақи, ё шакар ҳақи уни ушлаб қолган. Ёноқлари гулзоридан ранг ила хушбўйлик тўлиб ётади, бу гулзор унинг лаб тириклик булоғидан сув ичади. Юзининг тоза қизил гуллари, тириклик булоғидан сув ичиб парвариш топган.

Оғзи устидаги бурни ажибликнинг мисолидир. Унинг ёпида бир қора хол ўринлашгандир. У хол ҳинду савдогарини сингари, шакарнинг ёнига Ҳиндистон новотини ҳам қўйган. Ҳиндистон новоти эмас, балки гулгунчаси, шу гунча мукамал ақлни ҳам тугал тентак қилади.

Насрин гулидай хушбўй вужуди кумуш рангли бўлиб, савдоси кумушдан ясалган гунчага ўхшайди. Ҳар киприги қалам учи сингари эл қатли учун буйруқ ёзишга қорайган. Бу ҳукмноманинг вараги унинг юз лавҳасидирки, булар билан у олам аҳлининг рўзгорини қорайтиргандир. Унинг қадди-қомати боғ гулларидай озода, юзи гул, бироқ юз гулнинг хирмони каби.

Ҳарорат унинг ўт рангли лаъл тошидай, қизил лабларидан ошиб, ўша гул хирмонига ўт туташгандир. У ўтдан чиққан алабга кўкка чирмашиб, қуёшнинг бошидан-оёғи-

ни ўртаган. Бақбақалари атрофида шундай бир хат чизилибдирки, уни саломат завқ эгаларигина кўра олади. Қуёш ёнида янги ой каби бу чизик ҳам хаёлдай кўринар: кўринмасди. Бу бақбақа чизиклари йўқлик хаёли тасвир қилганидай, оғзининг нуқтасини ҳам йўқлик яратган. Қулоқларига осган қимматбаҳо дурру гавҳари гўё ой атрофидаги Зухро ва Муштарий юлдузларига ўхшайди. Қадди-қомати гул исли шамшодга ўхшайди, шамшод ҳам эмас, гул ҳам эмас, гул вужудли сарв огочига ўхшайди.

Қадди-қомати ўз энчиллиги билан жон офати бўлса, бели позиклиги билан жон риштасига ўхшайди. Унинг бўй ва жисмини қучоқлаб бўларлик, дея олмайман, у ўзининг париларча энчиллиги билан учиб кетаётгандай. Лабидан кўп-кўп жон томса, сўзидан уюм-уюм бол оқади. Лабидан сўлимлик, юзидан латифлик оқиб, томиб ётади.

Кийган ипак кийимларидан жон қувват олади, бироқ унинг гапларидан юз ақл ҳам мот қолади. Лабидан чиққан ҳар бир сўз юз жонга офат келтирганидай, ҳар тола сочи минг ишончга офат келтиради. Кўк отининг устида қуёшдай боради, оту қуёш эмас, балки дев устида пари каби боради. У кўзларга шундай ўлдирувчи бўлиб кўрина қолса, оҳ уриш ва ўлишдан бошқа иш қолмайди. У ўз отини қай томонга бурса, замона уни узоқдан кўриш билан алҳазар айтади.

Тош босар отини шу хилда сура-сура тош қазилаётган ер атрофига келди. Баландлик бир ерга чиқиб ҳар томонга қаради, гўё ер билан замонни ўтга ёққандай бўлди.

Тошлар ичида, тош кавлаб турган бир йигитни кўрди. У метни билан тошлар орасида бир нов қазмоқда эди. Нов дема, қандай нов ва қайси қаттиқ тош, унинг қазиб ётгани ўн тегирмон сув оқиб ўтиши мумкин бўлган бир ариқ эди. У барно йигит тошларга ўчакишиб, зарб урар ва уларни майда-майда қилар эди. Барно йигит эмас, бироқ

даврондан хазон машаққатини кўрган бўстон сарви эди. Унинг савлатидан қаттиқ тошлар кўрқувда, шунинг учун метини олдида осонлик билан кўпорилар эди. Эгилган қошларида чатиқлик бор, оғзи юмилган, қайғу тоғлари қаддини қавсдай эгиб қўйган. Замона одамларидан гавдаси буюкроқ, шавкати маст филдан кўпроқ. Хорлик тиконлари оёғига санчилган, машаққат тоши бошини синдирган. Манглайда севги дарди, юзида ғарибликнинг гарди кўриниб туради. Гавдасида бенаволикдан асарлар, юзида ошноликдан хабарлар бор эди.

Қўлидаги тешаси, теша эмас, бир гурзи бўлиб, зарбидан Эльбрус тоғи тупроқ бўлгудай.

Бунинг кўрган Ширинини таажжуб беҳол қилиб қўйди, ҳайратда жим қолди. Унинг юзи Ширин кўзига шундай кўрингач, меҳрибонлик ичига тўлқин солди. У йигитнинг шиддатини кўриб кўзига ёш югурди, меҳнатини кўриб кўнгли бузилди.

Сирлар пардаси очилмасдан бурунроқ, отини Фарҳод тарафига сурдию унга сўз қотди. Лаълин лабларидан гавҳарлар сочиб, сўз инжусини тўкди.

— Э дунёмизда сийрак учрайтурган йигит, кўм-кўк осмон гумбази ичида ёлғиз бўлган йигит. Сенинг ҳолингда кўп-кўп ажибликлар кўриниб турибди, ажибликдан ҳам илгарин ажойиб қийналиш ва машаққатлар кўриниб турибди. На сен дунёда бирор кишига ўхшайсану на қилган ишининг одамзод ишига ўхшайди. Бу ишларни сен биз айтмай бажарибсан, кўнглимиз гоётада шод бўлди. Бу ишни юзага чиқариш учун жуда қийналган эдик, сенинг қўлинг ҳунар эмас, муъжизалар кўрсатибди. Агар юз аср сенга миннатдорчилик билдирсак ҳам, бир кунчилик қилган ишинингнинг узурини қилолмаймиз. Ишларингга миннатдорчилик қилишда биздек юз одам бўлса ҳам уялади. Яхшиликларинг мукофотини тангри берсин,— деди.

Бир товоқда жавоҳирлар келтирди:

— Э уста йигит, бу сенинг хизмат ҳақинг учун эмасдир,— деди. Узр айтиб, товоқнинг устини очди ва ундаги жавоҳирларни Фарҳод бошидан сочди.

Пари юзли қиз ўзининг бу чиройлик сўзлари билан овора экан, Фарҳод ўзидан беҳабар эди. Нафасларининг тикчилиги гавдасини йиққудай, кўнгли безовталлиги кўксини тешиб чиққудай эди. Тани титрамасдан тинчлана олмай, бу тинчсизлик бир ерга бориб тақалмай, Ширинга қараб:

— Жонлар парвариш қилувчи нафасларингдан олдим, товушингни эшитиб умр қийинчилигидан қутулдим. Қайси ой юзли эканингни қайда билай, ёки нимини қон қилган сенми экансан? Мени гурбатларда бечора қилган, ўз эли, ўз юртидан овора қилган сенми экансан? Товушингни эшитиб жон бера ёздим, эмди юзингни кўрмай ўлсам, менга юз ҳасрат, юз оҳ бўлди,— деди.

У шундай бир оҳ тўфонини чиқариб юбордики, ой юзlining ниқоби елга учди.

Дунёни безагувчи бу юз кўрингач, қиз Фарҳод талаб қилган гўзал экани билинди. Кўзгуда кўриб девона бўлгани, жони дил билан боғланиб қолгани шу қиз экани аниқланди.

Кўзгуда аксини кўриб ҳушидан кетган киши, ўзини кўргач жон бериб қўйса нима таажжублиги бор? Биров вино тўғрисидаги сўзни тинглаб маст бўлатурган бўлса, нчганда елларга паст бўлиши таажжуб эмас. Фарҳод бу қизнинг ўша пари эканини билди, бир ўтлик фигон торғиб шундай йиқилдики, Ширин уни бу ҳолатда кўриб, жони чиқди, деб гумон қилиб қолди. Шундай ўтлик бир оҳ чекдики, у тутун ойна булут яширгандай бўлди. Вафонинг бу шамида ёруғлик қолмади.

Шоғур Фарҳоднинг бошига парвонадек етиб борди. Унинг бошини кўйнига олиб зор-зор йиғлай бошлади:

— Э насибаси қайғу ва қийналишдан бошқа бўлмаган бечора, сенинг ғурбатда чеккан қийинчиликларнинг етмас-мидики, энди умрининг чироғи ҳам сабабсиз ўчди. Вафонинг йўлида сен шунчалик ўринга етдингки, севганингни бир кўриш билан жон бердинг. Афсус сенинг камолнинг, биллимининг, афсус сенинг ақлининг, уятинг, чиндамларинг. Эссиз сенинг тоза қалбинг, пок раъйларинг, эссиз сенинг қайғу билан чеккан фиғонларинг! Хайф ўша камон тортиб ўқ отган, салобатли кучли қўлларинг! Сенинг ўша шон-шавкат, салобат тўла қўл кучларинг қани? Азаматлик билан душманга берган юз мана зарбаларинг қани? Одамлар тўдаси ўртасида фаришта сифатли сен бўлмас экансан, нега қолган барчаси ер билан яксон бўлмайди? Сен қайси шоҳнинг бошидаги тожи экансану қайси тожнинг гавҳари экансан? Қайси ўлка сенга мотам тортиб, қайси эл қайғунгни чекар экан? Қайси хоқон сенга аза очиб, қайси иқлимнинг халқи қўзғолар экан? Мен сенинг қийинчиликларингни тортиб, қайғуга қолдим, кошки сени кўрмаган бўлардим!— деб Шопур фиғон тортар, Ширин эса кўздан ёшлар оқизар эди.

Шопурнинг йиғи-сиғи, безовталиклари бир оз пасайгач, Миҳинбону билан Ширин уни ўз ёшларига чорладилар. Улар Фарҳод ҳолидан сўрадилар, ул ҳам ўз билганларини айтиб берди. Унинг сўзларини эшитиб, Ширин билан Миҳинбону ҳам зор-зор йиғлар эди.

Сўнг Фарҳодни подшоҳларча бир маҳдга солиб, улар қайғу билан ўз ерларига қайтдилар. Нозанин қизлар у ётган маҳдни кўтариб олдилар. Улар олдида ой манглайли гўзаллар йиғлаб борар эди. Уни олиб бориб боргоҳ бурчагида, шоҳона тўшақлар билан безалган бир тахтга ётқиздилар. Оҳлар чекиб уни тахт устига қўйдилар. Фарҳод на у элдан ва на ўз ҳолидан хабардор эди.

Фарҳоднинг беҳуш димоғига эс боғидан ел келиб, ўзига келди, у елдай учиб тор бағрига етди.

Бу бешик лавҳаларини бўяган киши, ўз қиссасининг давомини шундай айтади:

— Вақтики Фарҳоддан ҳуш кетди, уни тахт устига ётқиздилар. У тириклик оламидан беҳабар эди, гавдасида эса на қон ва на нафас бор эди. Шу хилда икки кеча-кундуз ётди. Баъзи-баъзида нафас олса ҳам кўзини очмас эди.

Ширин безовталикка тушган, бечора Шопур эса, дўсти учун янги жон қидирар эди. Эл кўзи учинчи кеча уйқуга борганда, Фарҳод кўз очиб, ўзига келди ва шоҳона тахту боргоҳни, ўзининг эса тахт устида шоҳлардай ётганини кўрди.

У ўз аҳволини фикр қилиб кўрган сари ҳайронлиги энёда бўлар эди. Унинг ёдига шу келдики, у ой юзли Ширин ой ҳам эмас, дунёни безаб турган қуёш, унинг бошига нур сочган, яъни у билан сўзлашган эди.

Фарҳод ана шу пайтда гўзалнинг юзини кўриб, ё бўлмаса сўзини эшитиб ўзидан кетганини аниқ билди. Уятдан булутдай терга ғарқ бўлиб кетди, сўнг ётган уйидан яшшндай сакраб чиқиб кетди.

Фаросат билан билдики, у дил овлагувчи ой Фарҳод ўзидан кетиб қолганда ҳолига кўмак қилибдир.

«Унинг ўзи-ку ўз гўзаллиги билан мени ўлдирган эди, яна ҳурмат билан бошимни юқори кўтарибдир», деб ўйлади ва тезлик билан ешинди-да, тоққа қараб кета бошлади. Уялганидан чўлларни ўз-ўзида йўқ босиб кетмоқда эди.

Энг охириги қазилаётган ариққа етиб борди. Уят теридан кўп сувлар оқизди. Метин ва тешасини топиб олиб, ҳунар кўрсатишга тушиб кетди.

Фарҳод ўз-ўзига: «У пари юзли гўзал мендай ошиққа шунчалик меҳрибончилик кўрсатибдир, ҳушдан кетиб қолганимда иззат қилибдир, марҳамат билан бошимни юқори кўтарибдир. Бу яхшиликларни ўташга қўлимдан нима келади? Ёхуд бу яхшиликларга қандай раҳмат айтай, модомики бутун истаги шу ариқни қаздириш бўлиб, бу ишни

тамом қилиш учун кўп ҳимматлар кўрсатаётир экан, умидим шуки, тез ўтгувчи умр мен бечорага шундай бир муҳлат берсаю у гўзалнинг бу истагини ўрнига келтирсам ва шу билан ўз дардимга ҳам даво қилсам», деб ўйлар эди.

Бу гапларни кўп ўйлаб чиқиб, ишга кўнгил билан тутишиб кетди ва тошлардан гард чиқариб юборди. У шундай зўр кўрсатдики, тоғдан осмонга фарёд кўтарилди. Фарҳод ҳансираб олган нафасининг тутуни билан метнидан чиққан гард, кўм-кўк осмонни кўздан яшириб юборди. Гард ва дуднинг ўзигина эмас, қора булут, қайғу ва оҳ, Арман чегарасини тоғ-тоғ бўлиб тутиб кетди. Қора булут ҳам дема, кўклам ёмғири, ёғин билан тўкилган тошбўрон босиб кетди. Тош ичига ботиб-кўмилиб кетган метин, дам-бадам чақмоқдай ялтираб кўрниниб қўяди.

У ўткир бел билан балчиқ итаргандай ёхуд халқ курак билан қор курагандай тошларни қазир ва парча-парча қилиб итқитар эди. Кеча-кундуз на тинар ва на таянар, қалби бир нафас ҳам қон ютишдан қонмас эди.

Уни томоша қилиш учун халойиқ тўда-тўда бўлиб келар эди. Ҳар ким унинг ишини кўрса, ҳайронлик бармоғини тишлар эди. Унинг қаттиқ тошлар бағрига солган тўполони шундай эди.

Қолган сўзларни ҳикоят қилувчи шундай айтади:

«Фарҳод ўша кеча Миҳинбонунинг уйида, Миҳинбону эмас, у ой юзнинг уйида, йўқолган ҳуши ўзига келиб, дарров тоғ тўмонга қараб кетди. Қасрда қолганларнинг хира кўзлари тонг нуридан ёриди. Қасрдагилар ҳам, Шопур ҳам уни ўз ўрнида тополмадилар. Шопур туриб орқасидан борди, бироқ Шириннинг кўзи ғамдан қоронғиланиб қолган эди. Шопур уни топдию ғамдан қутулди, бироқ қайғули Ширин айрилиқ аҳволида эди. Шопур Фарҳод оёғига бош қўйди, Ширин эса айрилиқда ёш тўкиб қолди. Ой юзлига айрилиқ ўқи тегиб қолди, қўлидан ихтиёр кетиб

боргудай эди. Дарров баҳона қидириб Миҳинбонуга айтди:

— Уша йигит бечора бу мамлакатни ўзига-ку манзил қилган эди. Мен тоғ орасида шу ишларни тайёрлатмоқдаман, ариқ қаздириш ишини бошлатиб юборганман. Менинг бу қийинчиликларимни, истагимни бекорга юбормаслик учун, санъатларнинг тирик устаси у йигитни, бу ерларга, яъни бошимнинг устига тангри юборди. Эндиликда ўша йигитни топмасак ишларимиз ўринламайди, агар юз йил ҳаракат қилганда ҳам ариқ қазилмайди. Кишилар шунинг изласинлар, қаерда бўлса ҳам излаб топсинлар,— деди.

Миҳинбону у ой юзлининг бу ҳолини кўриб, безовталикнинг сабабини фаҳмлади. Тош чопқувчининг нафасидан бир иссиқ аланга унинг тошдай қалбини юмшатибдир. Ҳозир насиҳатнинг фойдаси йўқ, уни ўзига келтиришнинг вақти ҳам эмаслигини билди. Бу ишда бир талай ҳикматларга риоя қилиб, Фарҳодни топтириш учун ҳаракат кўрсатди.

Тезда хабар топдилар, у илгаригидек ариқда тош чопар экан. Буни эшитиб ой юзли гўзалга хурсандчилик юзланди, лаблари гул ёпроғидай хандон очилиб кулди.

Энди Ширин ўзининг ўксук кўнгли учун чора, яъни Фарҳодни қандай қилиб кўриш иложини қидира бошлади. Бир бекик жойни топиб Фарҳодга қарамоқчи бўлди. Бу уни кўрсину у буни кўрмасин. Мабодо кўриб қолгудай бўлса, яна ҳушидан кетиши, яна кўпроқ сирнинг пардаси очилши мумкин, деб ўйлар эди.

Миҳинбону эса унинг олдига боришни доим ўзига ҳунар қилиб олган эди. Ҳар пайт унинг аҳволини сўрар ва яширин қайғуларини билмоқчи бўлар эди. Идроки етганча унинг ҳолидан хабар топди, «Ҳунарларга тўла бир йигит экану айблардан тоза экан». Миҳинбону унга ўз кўнглида меҳрибончиликнинг ипшини тортди. Бу меҳрибонлик кундан-кунга ортиб борар эди.

Миҳинбону: «Шундай асл йигит менинг фарзандим бўлса нима бўлар эди» деб ҳавас қилар эди. Бу тарафда эса Ширин айрилиқдан зор ва оқшомдан тонггача уйқусиз эди. Дардини айтишга бирорта дардкаши йўқ, на тонг, на оқшом уйқусида, овқатида тайини йўқ эди. Ҳамдам бўлгудай эси йўқ, аҳволини айтай деса номуси йўл қўймас эди. «Фарҳоднинг олдига борсам, у, беқарор, бесабр бўлади», деб, боришдан ўзини тортар эди, бормаи деса — ўк-сук қалбининг истироҳати йўқ эди. Шўрлик Шириннинг жони айрилиқ ўтида ёнар ва унинг дарди бедармон эди.

Фарҳод ариқни битказди. «Тириклик булор»дан «Қутулиш денгизи»-га сув очди.

Бу ҳангомаши безагувчи, ранго-ранг сўзлар устаси ўз қаламинни қуйидаги қиссага йўллади:

— Вақтики Фарҳод у ариқни тезроқ битказмоқчи бўлди. У тинмай тошлар қазир эди. «Бу иш тамом бўлса, сарв гул қоматли гўзал томошага келар», деб ўйлар эди. «Яна унинг юзини бир қайта кўрарман, равон сўзларини тингларман», деб умид қиларди. «Уни кўриш севинчидан мунглиқ жоним чиқса, жаҳонда армоним қолмайди»,— деб кутар эди. «Агар у бу томонларга келмаганда ҳам, унинг бу ишларга-ку ҳиммати кўп сарф бўлган, ошиқнинг вужудга чиқиши ғоятда қийин, айниқса у оёнинг олдида ғоятда мушкул кўринади. Шу қийин ишни ўринлатсам, бунч у текис қоматли сарв, боши юқори бўлган гўзал эшитса, ўз истаklarининг юзага чиққанлигин кўрса, шояд менинг ҳам истаklarимни ҳосил қилар»— деб, шу умидлар билан тонгдан кечгача тош чопишдан тўхтамас эди.

Муҳандисларга ўхшаш энг аввал ариқнинг икки ёнига икки чизиқ тортган эди. Қирғогиндан-қирғоқнинг ораси уч қулоч бўлиб, чуқурлиги икки қулоч эди. Бироқ унинг ҳар бир тортган чизиғи узунасига минг қулочдан ортар

эди. Агар шу минг қулоч бошдан-оёқ тугаса, яна иккинчи минг қулочга қараб ишга тушар эди.

Бурунги икки юз тош чопарлар, тошларни эпчиллик билан ташир эдилар. Улар ариқ орасини тошлардан холи қилгунча Фарҳод тешасини қўлига олиб, дам олар эди. Ариқнинг гудур-будур ерларини силлиқлашда ҳам ўз тешасининг ҳунарини кўрсатар эди. Агар у тош йўнишга тешасини қўлига олса, юз-юз қулоч ерларни силлиқлаб чиқар эди. Унинг силлиқлаган ерлари кўзгудай сайқаланган унда сувда кўрингандай юз кўринар эди. Икки томондан тошларни бир-бирига боглаб, остини эса данда-нага ўхшатиб борар эди.

Бирёр ерда тош тугалиб, ўрнидан тупроқ кўриб қолса, шундай ерларда меҳнати ортар, яшаб ўтгунча анча қийинчилик тортилар эди. Бироқ у чарчаш ва машаққатларга берилмай, тошни тахта-тахта бир-бирига улаб борар эди. Илгари режадан, солинган паркардан, чизиқдан, қоидадан чиқмай, бир текис иш қилар ва йўниб тайёр қилинган тошларни бир-бир олиб, тахта-тахта тошларни текис тўшаб борар эди.

У ишлатган тошлар бир-бирига шундай ёпишиб кетган эдики, ҳеч ким уларнинг ораллиқларидан дарз тополмас эди. Агар олдига тоғ келиб қолса, уни ўртадан кўтармагунча истироҳат қилмас эди. У тоғнинг чўққисини ўзига ўрин қилиб олиб, тошлар қазир, чўққилар ағдарар эди. У тошлар йиғишга камарини маҳкам боғлаган бўлиб, қўлининг ҳар зарбидан бир камар ағдарилар эди. Тоғ чўққисига кетма-кет зарб урабериб, ҳар зарбида бир чўққини ерга паст қилар эди. Кетма-кет метин ура бериб, чўққиларни кетма-кет даштга юмалата берар эди. Унинг метинидан учган тошлар бориб ойга тегар эди. Ойга шундай тош отила бергач, у қўтон боғлаб, шу қўтонни ўзига қалқон қилиб олган эди. Юлдузлар бу ушоқ тош ёғишни кўриб, учар эдилар, ўз бошларини ҳар тарафга қочираар эдилар.

Чўққилар саҳро юзини илма-тешик қилгандай, ушоқ тошлар осмон юзини илма-тешик қилиб юборган эди. Осмон ҳар нафас бошини олиб қочгани билан, ер устига ёғдиришга тош ўғирлар эди. Осмон жафо тошини ёғдиришдан ҳалигача тўхтамайди, бу тошлар Фарҳод осмонга учирган ўша тошлардир.

Оз фурсат шу хилда ҳаракат кўрсатиб, ариқнинг бошини қаср бўлатурган ерга етказди. Тинмай тошларни кесиб, йўниб бир ҳовуз тайёрлади. Ҳар томони олтамиш қулочдан кенг эди. Уни ҳовуз эмас бир дарё дейиш керак, бироқ суви тириклик сувидай тиниқ эди.

Қаср тушатурган ерда, катталиқда боши осмондан ўтиб кетган бир тош бор эди. У паркар билан чизилгандай думалоқ шаклда бўлиб, айланаси беш юз қулоч келар эди. Шундай тошга у эпчил тошчақар ўз метинининг зарбаларини текис ура бошлади. Атрофини йўниб шу бир тошнинг ўзидан осмондай юксак бир қаср бино қилди. Бу қасрнинг юксак тоғлари сув тарафига қараган, айвонлари кўк тоғига улашган, айвонларнинг ичида ўзига лойиқ гунбазлар, гунбазларга яраша даҳлизлар ясалган эди. Яна уч тарафига қаратиб уч тоғу уч айвон солди, буларнинг ҳар биридан еттинчи осмон тоқи уялар эди.

Оламни бебағундай шундай бир қасрни йўнди. Қасрнинг бутун аъзоси ўша бир парча тошдан йўшилган, бир бутун эди. Қасрнинг айвонида юзлаб режаларни чизди, режанинг вазиятига қараб ҳаммасига расмлар сола бошлади. Расмда у сарв қоматли гул юзлининг тахт, салтанати ва бу тахт устида ўша гўзаллар шоҳининг ўзини чизди. Парилар унинг хизматида қуллуқ қилиб турган, нари юзлilar унинг олдида юз қўйган қилиб ясади. Бу суратларнинг ҳаммаси бежон бўлса ҳам, бироқ бу суратларнинг жони гўё Шириннинг расми эди.

Шундай юз минг ажиб тимсолларни солган Фарҳоднинг ўзи эса у шоҳ гўзалнинг расми рўбарўсида ҳолсиз

эди. Қайси ўриндаки ул ойпарчанинг тимсоли бўлса, унга ўзидан кетиб қарар эди. Бу ҳамма ишларда унга Шопур ёрдам берар, унинг уста ва санъаткор қалами ҳамма ерга егар эди. Бир-бировларига кўмаклашар, бири чизгани бири мукамаллаштириб борар эди. Фарҳод ой юзли гўзалнинг расмини чизар экан, ўзини ҳам бир тош устида тургандай қилиб безади.

Қаср шундай зебу зийнатлар билан тугади. Латофатда худди Чин суратхонасидай бўлди. Қасрнинг биниси шу безаклар билан тугагач, дарров ҳовуз ишига тушиб кетди. Ҳовуздан ҳам бир йўла қутулгандан сўнг, ҳар ёнидан ажойиб ариқлар очди. Ариқларни шундай режа билан олиб бордики, улар қаср теварагини айланиб, қаср пояси рўбарўсига келиб, ундан бирлашиб шаҳар томонга қуйиларди. Ақл билан ариқнинг юксаклиги ҳисоблаб топди, ҳар ариқнинг бўйи икки минг қулочдан эди. Сувлар у ердан тубанга қараб оқса, қуйидаги кишилар боғу бўстонлар қилиши мумкин эди.

Тош чопиш ишлари тамом бўлгач, у тошчақар сув бошига қараб қадам қўйди. Сувни ўзи қазиган наҳрга боғламоқчи бўлди, мамлакат ва шаҳар ичига ғулғула тушиб кетди. Халқ тўдаланиб тоғ томонга кела бошладилар, одам кўплигидан игна ташланса ерга тушмас эди. Томошага келган халқнинг кўпчилигидан тоғ-туз кўринмас эди.

Шўрлик Фарҳод ёқалаб юриб кетмоқда, бечора Шопур унинг ёнида қадам ташламоқда эди. Тенгдоши бўлмаган ақлли Фарҳод юриб борар, кўзидан эса ёш сувдай оқар эди. У дилбарнинг хаёли жонига тушган ва бу хаёлдан вайрон хотирига ўт туташган эди. Унинг қайғулари кўзида сув турғизмас кўз ёшлари билан ариқ навига сув оқизар эди.

У: «Шунча халқ дашт кезиб келибди. У ой юзли ҳам томоша қилгани келармикан?», деб ўйлар эди. «Агар келгундай бўлса, мен бечора касал бўларман, келмай қолса зор

бўларман», деб йиғлар эди. Уни бу фикр шундай жимжит қилиб қўйган эдики, эл ҳам унинг туришидан аҳволини фаҳм қилган эди.

Миҳинбону келиб қолди, унинг орқасидан унга эргашиб саноксиз отлиқ аскар келар эди. Шон-шавкат, дабдаба шу даражада эдики, элнинг фаҳми етмас, такаллуфотлар шу даражада кўп эдики, эл ишонмас эди. Миҳинбону Фарҳоднинг ҳар қадамига пуллар, бошига нақдиналар сочар эди. Унинг синиқ бошига сочилган лаълу дурларунга айрилиқ кунлари ёққан тошлардай кўринар эди. Унинг олдига кўк сифат отлиқлар тўдаси от сурар, улар юлдузлардай тез учиб келар эдилар. Фарҳод бу елдай тез отларнинг оёғини ўпар, икки қулоғини йўлга тутиб борар эди. Халқ унинг ҳолини кўриб қайғурар ва уларнинг кўнглига Фарҳоднинг қайғулари таъсир қилиб йиғлар эдилар. У қадам қўйиб борар, халқ ҳам тўдаланиб эргашар, тўда эмас тоғ-тоғ одам орқасидан борар эди. У қаерга борса, халқ ҳам ўша томонга борарди.

Шундай қилиб сув бошига етдилар. Фарҳод «Дунёни безовталиққа солувчи у гўзал келиб қолармикан?», деган умид билан, бир нарсани баҳона қилиб ариққа сув қўймай кутиб турди. Кўзида сув, жонида ўт бор эди. Ҳар томонга қарай бериб кўзи тўрт бўлиб кетган эди.

Фарҳоднинг томошага йиғилган халқ ўртасида донг тортиб, можаролар кўргазгани.

Бу тоғ орасида тошлар бағрини ёрган киши, сувдай тишиқ мана шу тоза ва ширин сўзни қуяди:

— Фарҳод сув очишга кетди, Ширинга бу тўғрида ҳар тарафдан хабар етди.

— У шундай пок ва содда ариқ қазиб, бунинг ёнига яна талай қўшимча ишлар кўргазди. Кунгураси осмонга туташган кўкка ўхшаш қаср ясади. Унинг қалами жуда гўзал нақшлар ва расмлар чизди,— дедилар.

Фарҳод одамни хурсанд қилатурган ва одамзод қўлидан келмас ишлар бажаргани Ширинга маълум бўлди. Фарҳод эса кўнглига юз қайғу тоғини қўйиб, кўзидан туман минг ғамларнинг селини тўкиб, оҳидан ҳар нафас алангалар чиқиб, сув очиш учун йўлга тушди. Ғўзал Ширин ҳам яширин куйишдан тинмай, ҳар нафас Фарҳоддан хабар олдириб турар эди. Бироқ бу хабарни эшитиши билан чидами, қарори кетди, ҳуши йўқолди. «Тезроқ от келтиринг!», деб буюрди. Унга тезликда бир бўз от келтирдилар. У бўз от қомати рост, юрамол, думалоқ — порлоқ инжуга ўхшар эди. У шамолга кўтарилгани янги гул япроғидай отга минди, гўё қуёш кўк отига минди.

«Порлоқ қуёш кезишга чиқди»,— деган хабарни Миҳинбонуға етказиш учун тезлик билан одам чоптирди. «Пўлат билакли тош кесар мен бормасдан илгари ариққа сув қўймасин», деб тайинлаб юборди.

Миҳинбону хабар эшитиб хурсанд бўлди. От суриб дилсиз Фарҳод олдиға келди, узр сўради:

— Э, биз учун қийинликлар чеккан йигит, биз сенинг олдингда жуда уятлимиз, кўп уриндим, бир нафас тин, гул юзли сарв йўлга чиқибдир. У бу ерларни ўз жамоли билан порлатади, ариқни сарв гулдай макон қилади, сувни у келгандан сўнг боғла!— деди-да, дилсиз Фарҳодни юпатди, ҳам буюрди, ўша ерга бир жой солдилар. Ўзи ўша ўринга чиқиб оромланди ҳам у бўй бермас йигитни сўз билан ўзига ром қила бошлади. Тездан ипак шолча солдириб, пәришон ҳол Фарҳодни ўтиришга чакирди.

Фарҳод Бону олдида ер ўпди, келиб Миҳинбону қошида ўтирди. Миҳинбону уни эркалаб, юпатиб, кўнглини кўтариб ўтирар эди. Ҳар нафас шафқат билан сўз қотар, Фарҳод уятидан икки кўзини ерга тикар эди. Шукуҳи, одоби, ўзини камтар тутиши халққа жуда маъқул тушар эди. Баъзан саволларға одоб билан жавоб берар, ҳар сўзи

тиниқ инжудай тоза эди. Унинг сўзларидан ақли, зийрак-лиги, юзидан фаҳму фаросати билиниб турар эди.

Булар шундай расмий қонун билан сўзлашиб ўтирар экан, узоқдан тўтнё рангли бир гард кўтарилди. У тўзон буралиб-буралиб юқорилар, осмон эмас қуёшнинг ҳам кўзини равшан қилар эди. Бу осмон сурмаси билан бирлашиб кетган сурма рангли тўзон, гўзалларнинг султони, ой юзли Ширинники эди. Халқ ҳам: «У бу тарафга от сурган бўлса керак, гардидан қуёш кўринмай қолди», деди. Одамларни сув бошидан, балки Фарҳод билан Бону қошидан йироқлаштирдилар. Фарҳодни яна титратма тутди, иссиқ нафас жисмидаги қонини қуритди. Миҳинбону келиб унга насихат қила бошлади. Шириннинг бошини ўртага қўйиб қасам ичди.

— Э, фарзандим, ўзингни бир нафас тетик тут, кўпгил билан кўзингни эҳтиёт қил. Агар бу сафар ҳам ҳушингнинг ипи чувалса, бир неча йилдан буён қилган ишларинг бекор бўлиб кетади. Агар сени девоналик енгса, у пари пайкар эл ичида уятли бўлиб қолади. Бир дам ўзингни асра. Одамлар айб қидирадилар, тополмайдилар, бу ишинг уларга баҳона бўлиб қолмасин. Ўзингни ҳам, мен касалмандни ҳам, у ҳурни ҳам паришон қилма,— деди. Шу хилда унга кўп сабоқлар ўргатди ҳам анча таъсирли қасамлар ичди.

У ўзини тутиб олгунча, телба бошига Ширин келиб қолди. Еруғ юзи билан оламга ўт солган гўзални кўриб халқ сомондор каби ўт ичида қолган эди. Юзи устидаги анвар ҳидли сочлари, ўтдай ёнган юзлари атрофида хушбўй тутундай кўринар эди. У ўтнинг шуъласи жаҳонни ўртаган ва бу тутун юзлаб хопумонни қора қилган эди. Сарв қоматли, гул юзли шунча тез юриб келган эдики юзининг ўтидан сув оқар эди. У сувдан латофат булоғи фаҳм қилинар, у гўё кўнгилларни элтгувчи офат сели каби эди. Юзидаги холи гул япроғи устидаги қарға каби эди.

Боғни сув босгандай, юзининг боғи тер остида эди. Бу сув, латифликда гул устидаги шабнамдай порлоқ эди. Сочни қоронғилигида юз минг Искандар тутун ичида қолган сомонлардай йўл йўқотар эди. От устидаги бу тик гавдали гўзал бало ва офатни барчага барабар сочар эди. Ой булут орасида яширингандай, юз қуёшни ниқоб остида яширин эди. Замонага безовталик солгувчи гўзал отининг тақаси замонанинг бошини эзатургандай бўлиб шу хилда етиб келди. Миҳинбону Фарҳодга қараб:

— Қани ишинга қадам қўй, қўл узат. Ширин бу томонга келибдир, унга назарингни тушира кўрма, мен бу сўзни айтишимнинг ўрни бўлмаса ҳам, айтдим, чунки шундай қилганинг маслаҳатдир,— деди.

Фарҳод Бону олдида ер ўпди. Шопур унинг қўлидан ушлади, у ўрнидан турди. Метинини ол-5 сув оча бошлади, паризод ҳам ўша томонга етди. У кулимсираб, бошини тебратиб ариқнинг ичу-ташини томоша қилар эди. Ҳар ишдан нозаниннинг ҳайронлиги ошар, офаринлар айтишдан бошқани билмас эди.

Фарҳод девона сув очмоққа метин урар эди. Сувнинг эски йўли тош билан боғлангандан сўнг, оқар сув томонга юрди ва тегирмон повидек тез оқа бошлади. Буни кўрган халойиқ ичига гавго, тўлқин тушиб кетди. Ариқнинг икки қирғоғида шундай шовқин-сурон кўтарилди, халқ севинчдан сурнай чалиб, ўйинга тушди. Музикантлар икки қирғоқдап туриб, ариқ овозига жўр овоз бўлиб чала кетдилар.

Миҳинбону билан Ширин от суриб сувдан илгарироқ қаср олдига етмоқчи бўлиб қолдилар. Бироқ сув енгил ва тез оқар, унинг гардига ҳатто биёбонларни тез ва енгил босувчи от ҳам етолмас эди. Халқ, ким тез чопар экан, деб, йиқилиб, сурилиб, бирисининг устига бириси миниб тармашар эди. Фарҳод ҳам эл орқасидан юра бошлади. Лекин кўзи у гўзал томонида эди. Ширин ҳам ўн ёғочча

йўл чопган эди, бу йўл текис бўлмай тоғ билан чўлдан иборат эди. У яна қайтиб отини сурди, тезгина етти-саккиз ёғочлик йўлни босди. Учириб кетаётган юки кумуш бўлган ел, ҳаракат қилишдан қўрққандай, ел қадамли от ҳам шу ерга келиб тўхтаб қолди. Босган ердан бир қадам ҳам нари ўтмай туриб олди. Агар юргундай бўлса оёғи чалишиб, пари пайкарнинг йиқилиш хавфи бор эди.

Фарҳод буни кўриб иш нимада эканин англади, худди гул шамолдан ерга тушгудай эди. Мажнундек ер ўпиш учун эгилди, қуёш остида кўкдек букилди. Отнинг остига кириб, ел қадамли отни, от билан бирга у дил тортар гўзални орқасига кўтариб олди. Бир қўли билан отнинг олдинги икки оёғини, иккинчи қўли билан ҳар икки орқа оёқларини маҳкам ушлади. Шундай тез юриб борар эдики, гарди йўл-йўлакай кўзга сурмадай кўринар эди.

Миҳинбону бу ишларни кўриб турар, чора қилиш иложини тополмас эди. Фарҳод шу зайлда орқасида от ва устида Ширин билан икки-уч ёғочлик йўлни босиб ўтди. Ҳовуз билан қаср олдига етиб келди. Қадамни қаср айвонига қўйиб, от ва унинг устидаги гўзални саломат ерга қўйди. Ширинни қўйиб у кўзларидан кўклам булути каби ёшлар тўкиб, тоғ устига чиқиб кетди. У булутдек тоғ устига юриши билан ариқдан селдай сув келиб қолди. Бу сув билан ҳовуз ҳам лаб-балаб тўлди, ариқлар ҳам чип-чип бўлди. Сув қаср атрофидан айланиб, дашт устида кезиш учун тўкила бошлади. Ариққа — «Тириклик наҳри» деб, кўкдай улуғ ҳовузга эса «Қутулиш денгизи» деб исм қўйдилар.

Миҳинбону билан Шириннинг Фарҳод учун безаган базмлари таърифида.

Ҳодисалар сувидан тўлган бу ҳовуз шундай тўлқинлар кўрсатди: Сув ҳовузда мавж қила бошлагач, неча вақтлар-

гача халққа томоша ўрни бўлиб қолди. Миҳинбону билан қайғули Ширин иш тамом бўлганидан хурсанд эдилар. Қасрга бошдан оёқ ипак палослар солишни буюрадилар. Уйини-кулги ҳаддан ташқари бўлди, қўшиқ ва севинч ундан ҳам зиёда бўлди.

Бироқ Шириннинг юзи тортган оҳларидан киши кўзига ойдаи сариқ кўринар эди. У Фарҳод қайғусидан ғоятда дилтанг ва юраги сиқилган эди. Миҳинбонуга бу иш жуда қийин тушган эди. Бироқ қандай қилиб биллурга қаттиқ тошнинг ёндошувининг чорасини тополмас эди. У Фарҳоднинг ўз телбалиги орқасида йўқолганини, эмди эса пари пайкар ҳам қўлдан чиқиб бораётганини кўрди. Ой юзлига қараб:

— Э, ўксик жонимни юзи билан хурсанд қилган жон пайвандим, бу йнгит кўп қийинчиликлар тортди, унинг қўл кучига берилатурган ҳақ юз хазинача келади. Ҳар қанча ҳақ қабул қилмаса ҳам, хазинага бепарво қараш ҳам, биз мурувват қилсак, ҳеч бўлмаса сўз билан кўнглига қувват берса дуруст бўлар эди. Уни меҳмонликка чақиришимиз ва ҳар иккимиз мезбонлик кўрсатишимиз керак эди. Уни қидиришга одамлар юбориб, подшоҳларга махсус базм тузсак, айрим бир курсида ўрин қилиб кўнглини кўтарсак, ҳурмат кўрсатсак, шу билан уни ўзимизга ром қилиб ололсак, сўнг истаги нима эса шунда рноя қилсак бўлар эди. Биз қилган нарсаларга майл кўрсатмаса ҳамки, қилиниши лозим бўлган ишни қилган бўламиз. Булар унинг кўнглини безай олмаса, ҳеч бўлмаганда халқнинг гапу сўзини қайтарган бўламиз,— деди.

Бу сўзлардан Шириннинг лола юзи гулдай очилди ва Фарҳодни қайтаришни Миҳинбонунинг ихтиёрига қўйиб берди. Миҳинбону тезлик билан ҳукм югуртириб, нимаики керак бўлса, ҳаммасини қилдирди. Бонунинг феълу раъйини билганлари учун базмнинг керак-яроқларини ўша дамдаёқ тайёрладилар. Бону айтдики:

— Кундуз куни айвон ичида шароб ичишга юз қўйлик, жой ҳовузга рўбару ерда бўлсин, чунки бу ерларни қуришдан мақсад сув эди, кўриб ўтирайлик. Қоронғи шам дунёга қора мушк сепаиб, кўк чироқлари порлаганда эса, бир нафас қаср ичида истироҳат қилайлик, бироқ тинмай жом кўтарайлик», деди.

Икки уч ақлли ва сўзга уста кишиларни ҳар тарафни қидириб, Фарҳодни топиб, бу мажлисга келтириш учун юборди. Уни чегарасиз балолар, қайғулар ичида зор ва қийналган ҳолда топдилар. Ғам ва андиша ўтининг шарорасидай, қайғу ва шарораларнинг қийинчиликларини тинимсиз тортиб ётар экан. Уни топиб, бу келишларининг сабабини айтдилар. Фарҳод уларга:

— Э, сўзларингиз жонимнинг истаги ва балки ўлмас умр бўлган кишилар, изларингизнинг гарди менинг мақтанарли тожимдир, менинг нима ихтиёрим бор, «хўп»дан бошқа нима дея оламан?— деди.

Улар ғоятда севишиб, йўлга тушдилар, уни подшоҳларча ҳурмат қилиб борар эдилар.

У гўё шоҳ, булар унинг қўшни тўдаси бўлиб, шоҳ базм қурган ерга бориб етдилар. Миҳинбону Фарҳодга чексиз ҳурматлар кўрсатди ва курси устида истироҳат қилишни сўради. Фарҳод, Бону тарафидан нима буйруқ бўлса ҳаммасини ерига етказди. Бону ишорати билан шўрлик Шопур ҳам дарров бориб, Фарҳод курсиси ёнида ўринлашди. Фарҳод курси устига чиқиб ўтириши билан Миҳинбону сўз бошлаб кетди. Миҳинбону ўз сўзига камчиликларни раво кўрмай, имкон борича чиройли сўзлашга уринар эди. Фарҳод ҳам унинг сўзларини тушуниб, уялиб жавоб берар эди. Одамгарчиликнинг сўзлари охиригача етгач тездан саноқсиз ва кўрилмаган дастурхонлар ёзиб ташладилар. Дастурхондаги овқатларга ортиқча ништаҳа қолмагач, соқий мажлисга шишалар келтира бошлади.

Подшоҳларга махсус шундай базм тузилдики, уни тескари юргувчи дунё кўрмаган эди. Шишалар ичидаги майдан жон қувватланди, пиёлалар ҳар бири бир парча ёқутдан эди. Булардаги гул ранг майлар тиниқ сувдай тозалиги ва рангги олов рангли лаъл тошидай эди. Бу лаъл идишининг ёқут жисми бир қалъа ва ичидаги сароб хазиначилар тилсимли эди. Бу тилсимни топган эл буни тўсатдан очса у тилсим хусусияти билан телбаланиб маст йиқилар эди. Миҳинбону ҳам ўз пиёласини кўтарар, Фарҳод билан Шопур ҳам унга қўшилиб ичар эдилар.

Чолғувчилар қўшиқ айтганда жонлар ўз пардасидан ўйнаб чиқиб кетади. Бу мажлисда ўнта гўзал қиз бор эди, ҳаммаси ҳам сарв қоматли, гул вужудли эдилар. Булар Шириннинг хос хизматчи қизлари эди. Бироқ Миҳинбону ҳарамдаги қизлар ҳам булардан қолишмас эди. Уларнинг ҳар бири бир билгуда моҳир ва моҳирлик иши ҳар бирида кўриниб турар эди. Бириси шеърлар дарёсига чўмиб кетади, бири кўк доиралари ичида ўйин тушади. Бири мантиқ илми расми қоидаларини сўзлаб кетади, бири ҳайъат билими рақамларига қалам юритади. Бирининг ҳунари ҳақиқат илмлари, яна бири чиройлик сўз нозикликларини ҳал қилади. Бириси тарихдан афсоналар сўзлайди, бириси ҳикмат фанида ягона. Бирисининг зеҳни ҳисоб фанида югурдак, бириси муаммолар ечишда ном чиқарган. Бу фанларда уларнинг ҳар бири бир-бировидан уста, шу фандаги юзлаб киши орасида яна ҳам ўткирроқ эдилар.

У қизларнинг исмлари Дилором, Дилоро, Диласо, Гуландом, Суманбў, Сумансо, Паричеҳр, Паризод, Париваш, Парипайкар бўлиб, у дилтортар исм шулардан иборат эди. Давр пиёласи тўла-тўла айланди, базмдагиларнинг думоғи базмнинг ўзидай қизиди. Миҳинбону ўз билимдонлигини кўрсатиб, улардан нозик саволлар қилар эди. Уларга андак имо қилиши билан, юз дилтортар сўз билан жавоб

берар эдилар. Фанлар бозорига безовталиқ тушиб, гавго кўккача яқинлашиб борди. Ҳар ҳунарманд шоҳ гўзал ўз билган фанидан гаройиб ишлар кўрсата бошлади.

Буларнинг сўзларини чидам билан тинглаган Фарҳод кўп унутган сўзларини эслаб олди. У шароб кучидан ва балки кетма-кет узатилган пиёлалардан ботирланиб кетган эди. Табиати тоза, зеҳни юксак бўлгани учун замон уни билимлар эгаси қилган эди. Ўзининг порлоқ табиати билан ҳар бир қизга ўз фанига муносиб саволлар қилди. Бундай қийин жумбоқларни эшитмаган бўлганлари учун санамлар жавобга ожиз эдилар. Улар шубҳаларни еча олмагач, Фарҳод бу шубҳаларни ўзи очиб берар эди. Унинг чиройли сўзларидан идрок камчиликли эди. Унинг ҳар бир сўзи гавҳардай тоза эди. Жумбоқларга тўла сўзлар базмдагиларни ақлу ҳушдан ажратиб қўйган эди.

Миҳинбону унинг сўзларидан ҳайрон ва эшитган сари ўзидан кетиб борар эди. Юзининг ойини ичган пиёлалари лоладай қизартириб юборган, эндигина чиққан мўйлов-соқоллари ул ойнинг қўтони каби эди.

Билимлар ичида ўсган ва билимдонларнинг бошлиғи ва шоҳи Миҳинбону билдики, бу тошйўнар йигит гавҳар тақилган тождан ўз бошини қочириб юрган экан. Унинг шукуҳи олдида ўзини паст, сўзлари олдида ўз сўзларини тубан сизди. Гавҳарни шабнам деб атаган, кишининг ким экани ўз сўзидан, яъни кишининг ўз гавҳари ўша гапидан билиниб қолади.

Миҳинбону тахтидан тушиб таъзим қилди ва Фарҳоднинг тахтга чиқишини ўтинди. У кўп камтарликлар кўрсатиб:

— Бону нима десалар, мен жоним билан миннатдорман, бироқ Бону менга — бало тоғини киприк билан ёриш, тирноқ билан қўпориш ишларини, буюрса мен ундан

қўрқмас эдим, у ишлар менга тахтга чиқишдан юз марта осондир. Гадолик билан султонлик тахти ўртасидаги ма-софа узоқдир. Гадога тупроқда ер бўлса яна яхшироқ-дир,— деб қабул қилмади.

Миҳинбону бепоеъ камтарлик ва адабини кўрди ва унинг истагини бажармоқчи бўлди. У:

— Агар сен тахтда ўтиришни истамасанг, мен сен би-лан ерда ўтиришни истайман,— деди.

Безалган тахтни олдилар, ерга порлоқ бир палос сол-дилар. Бу қимматбаҳо палос солингач ўзи ҳам ерга ўтир-ди. Фарҳодни ёнига чақириб ўтқизди. Яна шароб пиёласи юра бошлади, ягона Фарҳод яна сўз гавҳарларини соча бошлади. Биргина сўз билан эмас, балки сўзига қараганда кўзидан юз шунча гавҳарлар сочар эди.

У ой юзlining айрилиғидан жонида безовталиқ, унинг қайғусидан эса кўк айвонида безовталиқ кўринар эди. Би-роқ у парининг ўзи парданинг орқасидан бунинг бутун аҳволларини кўриб турар эди. Тинмай ёшлари оқар ва баъзан бўлса, баъзан ўзидан кетар эди. У пари сингари кўзлардин яширин, у ҳаммани кўрар, лекин халқ уни кўр-мас эди. Миҳинбону уни кўздан сақлар, Фарҳоднинг ол-мосларни юмшата олатурган кўзи унга тушмасин, деярди. Бироқ Шириннинг ёши бошидан ошган. Фарҳод оҳидан аламга ўт туташиб кетган эди. Бону кўнглида ўйладики: «Бу қайғули йигит сингари тоза гавҳарнинг топилиши мумкин эмас. Менга унинг бутун аҳволлари маълум бўл-ди, унинг иши ростлик, ҳунари тозалиқдир. Ширинга бир марта қарашга ҳам чидолмайди, жони чиқишга яқинлаш-гандир. Ҳар хил гумон ва бузуқ хаёллар ундан узоқ. Бу-гун у тозалиқка тескари бирор иш қилар, дейиш имкони йўқ. Кўзи ва кўнглида покликдан бошқа нарса йўқ, у на-зарларда тоза кўрингандан кейин, кўзидан қўрқилмаса ҳам бўлади. Унинг асир жони иштиёқ ўтида куймоқда, унинг қўлидан тутсам яхши иш қилган бўламан, бу таҳли-

калар ичида жон бериб қўйса, қони бўйнимда қолса ёмон бўлур», деб, ўз хизматчиларига буюрди:

— У гўзаллар шоҳига, яхшилик авжининг ойига айтинг-ларки, бир нафас чиқиб мезбонлик қондасини бажарсин, ўз юзи билан меҳмоннинг кўзини ёритсин, ўз лаблари билан жонимизни, кўзи билан кўзларимизни меҳмон қилсин,— деди.

Бу гапларни Ширин ҳам эшитиб турар ва жони тинчланар эди. У дарров базмга кириб келди ва келишидан дунё қўзғолиб кетди. Юзида меҳр оловидан асарлар ва кўзида ёш селидан хабарлар бор эди. Айрилиқ кунларида кўзидан оққан ёшлар киприк ўқларини суғорган эди. Унинг киприклари Фарҳод метини каби ўтқир, у метин тош майдаласа, бу киприк қон тўкқувчи эди. Сочларининг ҳар бир толаси ишончларни боғлаб олар эди. Юзи оловига кўз ёшлари сув сепар, бироқ халқнинг яна кўпроқ куймагига сабаб бўлар эди. Қошидаги чатиқлар унинг ғамини, янги ой фитналик кунлардан хабар бергандай кўрсатиб турар эди. Унинг лаълдай қизил лаблари жонга ўт солган каби, пардалар орасидаги юзи жаҳонга ўт солар эди. У гўзал парданинг орқасидан юз кўрсатгач, осмон орқасидан қуёш кўрингандай бўлди. Гўё қуёш чиққанда зарралар кўтарилгандай, базмдаги одамлар тезлик билан ўринларидан турдилар.

Ўз ишларининг тартибини йўқотган Фарҳодга ўт туташди. Уша ўт вужудидан ўтиб жонига туташди. У ойга кўзи тушиши билан бир оҳ тортди ва у оҳнинг тутунидан етти осмон қорайиб кетди. Ҳушини йўқотиб, йиқилишга оз қолган эди, дарров унинг ўз эси қўлидан тутиб, ақлини унинг буйруқларини бажаратурган қилди. Миҳинбону Ширинга жой кўрсатди, у Миҳинбону билан тиззама-тизза ўтирди. Гўё қуёш ёнида ой ўринлашди ва шўрлик Фарҳод ўз ўрнини эгаллади. Ҳар ким ўз ер-еридан жой олди ва соқийлар кетма-кет пиёла тутиб турар эдилар. Пари

бир неча пиёла ичгач ўз девонаси Фарҳоддек маст бўлди. У пари одамгарчилик кўрсатди, шароб кучи билан ниқобини кўтарди ва Фарҳодга деди:

— Олам одамлари ичида топилмас йигит, сенинг вужудинг ҳар бир қудратга қодирдир. Ҳунарларинг орқасида олам қўл остинг бўлиб қолибдир, ҳунаргина эмас, балки билгу ва етукликда ҳам шундайсан. Сени мақташни хаёл қилган киши қуёшни равшан ва кўкни юксак демак каби оддий гапни гапирган бўлади. Шу билимлар билан тўла бўлган танингни даврон балолардан асрасин. Йўлингга хазиналар тўксак ҳам узрингни ўрнига етказа олмасмиз,— деди.

Ширин шундай чиройли сўз дурларин тўкди. Фарҳод шўрлик девор нақшидай қотиб қолди. Сўнг ўз қўли билан Фарҳодга май қуйиб бериш учун қўзғолди.

Ҳунарманд ўн қизнинг бири жавоҳирлар тўла бир дастурхонни тақдим қилар эди. Ширин қадам қўйган ерга бир дастурхон жавҳарлар, лаъллар, дурлар сочилар ва Фарҳод ҳам ўз кўзидан юз шунча қизил лаъл тошларини сочар эди. У пари шундай бир-бир қадам қўйиб ўз мажнуни Фарҳод олдига ўтирди. Қизил лаъл тошидай лабларига, лаълдан қизил пиёлани кўтариб:

— Бу пиёлани сенинг ишқинг ҳурмати учун ичаман,— деди. У шамшод қоматли ипакларга ўралган гўзал бир пиёла шаробни ичдию Фарҳоддан ҳуш элитди. Тўла бир жом шаробни ичиб бўлиб, иккинчи пиёлани Фарҳодга тутди.

— Энди сен бунни менинг ишқим ҳурмати-чун ич,— деди.

Бу шаробда икки хислат бор эди. Бири кишини тирилтирса, иккинчиси ўлдирад эди. Ошиқнинг ўзи-ку май исидан маст эди, унинг таажжублигини қонунан, соқи бу мастни яна қўллаб юборди. Фарҳод, Ширин узатган пиёлани ўзида йўқ ичиб юборди, гўё пиёла нақшидан нишона қолма-

тундай қилиб ютди. Агар бу пиёла кўклар жомидай кенг бўлганда ҳам, уни сипқарган бўлар эди. У ўзидан кетди, вужуд нақши кўнглидан ювилди, кўнгли ҳам унинг вужудидан қутулди. У ўзини ўзлиги ғамидан балки бутун йўқлик алаmidан қутултирди. Ўз замонасида тенги бўлмаган Фарҳод пиёлани Ширинга топширдию тупроққа йиқилиб ўзидан кетди. Паризод Фарҳоднинг бошини кўтармоқчи бўлди, бироқ у аллақачон ўзидан кетиб қолган эди. Ширин бу аҳволни кўриб, Фарҳод ёнида ўзи ҳам беҳуш йиқилди. Ҳар икковининг оғзига ойна тутиб кўрсалар, афсусларки, нафасларидан ҳеч асар йўқ эди.

ЭРКИМИЗ

Жўракофир. Қаерда худойингиз бор эди, Мамағнинг товуқ катагидами? (Чақиради.) Мамағ! Ҳой, Мамағ!

Мамағ чиқади.

Мамағ. Ҳов.

Жўракофир. Мана бу майин супургига озгина худо берар эмишсан.

Мамағ. Жоним билан берар эдим. Лекин худойим шайтоннинг уйига имон сўраб кетган эди.

Сўфи кетади, таъзим билан.

Жўракофир. Мамағ дейман, янги Конституциядан кейин буларинг жуда чувалашиб қолди. Қани, жур. Менинг бригадам эртадан чопиққа тушади. Эртага сен заводга тушиб, ўғит келтиришинг керак.

Ҳар инковларни чиқиб кетадилар.

Шафағамма. Мана, айланай болам Турсун, эртага эшон аврод берар эканлар. Бугун парихон кўчирса, эртага авродга олиб борсам, иншобло, бўйингда бўлади. Ужарлик қилма, болам.

Турсуной. Бўлмаган гапни қўйинг ои. Ман ўзим дўқтурларга қатнаб юрибман. Дўқтурнинг гапига қараганда, тез орада юкли бўлсам керак.

Шафағамма. Иншобло, болам, иншобло. Дўқтур худомиди, пирлар мададкор бўлса кўчириш яхши.

Турсуной. Бўлмайди.

Шафағамма. Бўлмаса, кийим-бошларингни кўчиртираман.

Ҳар икковлари анча олишадилар. Эшикдан саннаб айтилган нақшчилар овози келади. Зумрад парихон кириб келади. У жуда ажива.

Ҳай, ҳуй, ҳай, ҳай, ҳай,
Гум, гум, гум, гум, гум.
Сув тагида Сулаймон,
Қоф тоғида Абдураҳмон.
Жинлар париси, сиздан мадал,
Ҳай, ҳай, ҳай.
Қора товуқ, ола эчки, ҳай, ҳуй, ҳай...

Ва шунга ўхшаш бемаъни талқинлар.

Турсун (*парихонга таажжуб билан қараб туради*). Алдамчи, ифлос, қўшмачи, сатанг! Туфув!.. (*Чиқиб кетади.*)

Санноқ остида парда тушади.

* *

*

Сўфи. Ашҳаду ана илоҳа иллобло... (*Яна бир нафас жим бўлиб, теваракка қулоқ солади. Бўри хўжага.*) Барн бир ҳеч кимнинг шарпаси йўқ-да, тасаддиқ.

Бўри хўжа. Парво қилманг, келишиб қолади. Ҳа, балаңдроқ...

Сўфи. Ашҳаду анна илоҳа иллобҳо!.. Ана Қувондиқ келяпти.

Бўри хўжа. Э, ўлинг, тушинг пастга, ўзим айтаман. Сиз келганларга бош бўлинг.

Сўфи тушади. Бўри хўжа чиқади. Бўрихўжа янглиш-янглиш, тез-тез азон айта бошлайди.

Ҳайно алал фалоҳ,
Ҳайно алал фалоҳ,
Ашҳаду анло акбар.
Тағин биттаси келяпти.

(Бу гапни ҳам азонча қилиб айтади)

Ташқаридан бир кекса кишининг овози келаётир, Қувондиқ куйлаб келаётир.

Қувондиқ

Хувв-в,
Ошқовоқ баргин тугадир
Кампир ўлган кечаси.
Қизил гул гунча ёзадир..

* *
*

Эшаккинам қози бўлиб,
Қўйди бошига салласин.
Эшаккинам сўфи бўлиб,
Чўэди минордан калласин.
Эшаккинам эшон бўлиб,
Еди илоннинг ёғини,
Қайдан бир оз чиқса тутун
Йўлакка қўйди жағини.

Эшаккинам, ашаккинам
Сарсари комил.
Ишонмасанг зикрни қара,
Мамаҳасанжон...

Йўлак тарафдан Жўра кофир кириб қолади, ҳайрон бўлиб туради.

Жўра кофир. Тўхта ҳамманг! Бу нима майнабозчилик?

Бўри хўжа. Зикр, ҳукуматимизнинг ўзлари жавоб берган.

Домла билан сўфи. Ҳукуматимизнинг садагалари кетайлик.

Жўра кофир. Зап таналарингга сув югуриб қолдику, колхозда иш айти қизиган вақтида топибсанлар зараркунандаликнинг йўлини.

Домла сўфи. Биз пахтага қарши эмасмиз, колхоз яшасин.

Жўра кофир. Колхоз сенларсиз ҳам яшайди. (Мамағга қараб.) Хўш, сан нима қилиб юрибсан ишга чиқмай?

Мамағ. Базм бор, деб ўйлаб келган эдим.

Жўра. Сиз-чи, Қувондиқ ота?

Қувондиқ. Тўқличамга келган эдим. Буларинг, тўқличангиз авлиё чиқиб қолди, дейди. Ўзи оми серканинг боласи эди.

Жўра. Сиз-чи, Расул ота?

Расул ота. Ман энди, болам, беш-олти марта азон айтилаверганидан кейин, кун куйди, деб чиққан эдим. Бира тўла намоздан ҳам қутилиб кетмоқчи эдим.

Ҳошим секин сирғалиб чиқиб кетмоқчи бўлади.

Жўра. Тўхта, ҳой ялқов чапан, сан нима қилиб юрибсан?

Хошим. Холироқ жой бўлса, деб кирган эдим.

Жўра. Тоза топишган экансизлар. Қани, тарқалинглр. Қани, сиз Қувондиқ ота, Расул ота, Мамагвой мен билан бирга юринг. *(Чиқиб кета бошлайдилар. Йўл-йўлаккай Бўрихўжага қараб.)* Яши касб топибсан, ҳали сен билан гапиришамиз. Тулки!

Парда тушар.

Қишлоқ чойхонаси. Бир талай эр-аёл колхозчилар тўпланган. Урталиқда миллий мусиқа ўйнаб туради. Чойхона олдиларида СССР Конституциясининг айрим моддалари йирик ҳарфлар билан ёзилиб қўйилган. Доҳийларнинг расмлари осилган. Олдинроқда Мамагжон, Турсуной, Қувондиқ, Расул ота ва бошқалар. Колхознинг сиёсий чорақ соати ўтказилаётир. Қувноқ машқни чалаётган мусиқа секинлаб тўхтайти. Урталиққа колхоз партгруппасининг секретари Жўра кофир чиқади.

Жўра кофир. Масалан, виждон эркинлиги тўғрисида Конституция мана бундай дейди: «Гражданларга виждон эркинлиги берилишини таъминлаш мақсадида СССР да черков давлатдан ва мактаб черковдан ажратилган. Ҳамма гражданларнинг диний маросимларни бажариш ва динга қарши пропаганда қилиш ҳуқуқига эга бўлиши эътироф қилинсин». Конституциямизнинг бу моддаси, албатта энди, динчиларнинг динни қурол қилиб, бизнинг тузумимиз билан курашмакчи бўлганларнинг қўлига бутун тизгинини бериб қўйгани йўқ. Агар бирор граждан худога ишонар экан — бу унинг виждон иши. Биз ўз илмимиз, фанимиз, техникамиз ва бошқа воситаларимиз билан ўша гражданга диннинг мияларни чиритувчи афюн эканини тушунтирамиз. Худо, шайтон каби асоссиз хурофотларнинг йўқлигини уқтирамиз. Агар ўша граждан шулардан кейин ҳам ўз ишончида қолса, яна унинг ўз эрки. Бу моддани оммага янглиш тушунтирувчи ҳаромхўрларга

ҳам йўл қўймаймиз. Масалан, Бўрихўжаши олинг. Биз уни ҳайдадик. Ана энди бу муттаҳам бир тўда имом, сўфи, боққоллар билан бирликда айрим моддаларни ўқиб олмаганимиз ва уқтиролмаганимиздан фойдаланмоқчи бўлдилар. Ҳатто бир неча колхозчилар бир-икки кунлаб ишдан ҳам қолдилар. Бу тўғрида, мана, ўзларингиз айтирсизлар.

Қувондиқ (*ўрнидан туриб, сўз олади*). Мана ман айтиб берай, болаларим. Ҳаммангизга маълум, колхозимизда жуда ихлос билан ишлаб келаётиман. Ҳалол меҳнатим орқасида кам бўлганим йўқ. Нима бўлдию эчким қурғур туғиб қолди. Бўлмаса, менинг худо билан, худонинг мен билан иши йўқ эди. Тўқлича тушмагурнинг бир оёғи қорнига ёпишиб туғилди. Уч оёқ туғилди. Қолдим балога. Билмадим, Жўра кофир боламнинг серкасининг мазаси йўқ эканми, уйдан шайтон билан худо аримай қолди. Ҳали сўфи келади. «Бу кароматли тўқли, пайидан бўлинг, садаға», дейди. Ҳали Бўрихўжа келади. «Бай-бай, бу тўқличангиз худонинг жияни, парвариш қилинг», дейди. Бу овозани эшитиб, қўшни қишлоқлардан хотин-халажлар келавериб миямга чиқарди. Уйим зиёратгоҳга айланиб кетди. Тинчгина юрган одам эдим, болаларим. Охири колхозимизнинг байтар тўқтури келиб эчкини ҳам, тўқличани ҳам олиб кетдию қутилдим. «Табиат музейига топширдим», деб бир талай пул келтириб берди. Бўлган гап шу. Мана ўзи ўлтирибди.

Байтар доктори. Тўғри. Табиатда бундай ҳодисалар бўлиб туради. Қўқонда бир деҳқоннинг сигири икки бошли туққан эди. Тошкентда бир товуқ тўрт оёқли жўжа очган эди. Бундай ҳодисалар ҳатто одамларда ҳам бўлади. Масалан, Сиём деган жойда опа-ука эгизак, бир-бировларига орқалари ёпишиб туғилган эди. Ҳали ҳам улар тирик. «Сиём эгизаклари» номи билан шаҳарма-шаҳар юриб томосша кўрсатадилар. Албатта бундай ҳодисаларнинг ҳеч

бирига худонинг алоқаси йўқ. Табиатнинг ўйини, камчилиги. Аксил инқилобий динчилар бўлса бу эчкини ўзларига жуда яхши қурол қилмоқчи бўлган. Мен бу эчки ва боласини шаҳарда табиат музейига топширдим. Бир эмас, икки эчкига етгудай пул олиб, Қувондиқ отага топширдим

Қувондиқ ота. Тўғри, тўғри. Яшанг, болам, мени шу ташвишдан қутилтирдингиз.

Расул ота. Энди, болаларим, менга ижозат бериб қўясизлар. Ешим анчага бориб қолган, болалиқдан шу худога ўрганиб қолганман. Колхознинг ишига ҳалақит бермай беш вақт намозимни беозор ўқиб юрай. Менинг на Бўрихўжа билан ва на Саловот ҳожи домла билан бордикелдим йўқ. Эчкисига ихлос қилмайман. Мана энди, битта кексаларингга ижозат бериб қўясизлар, болаларим. Худосизлик сизларга келишади. Нега десангиз, мана энди сизларнинг илмингизни ўқиб, поёнига етгунимча ўлиб кетишим мумкин. Унда мабодо худо бўлиб қолса — қиёматда нима қиламан? Ора йўлда қолмай, ўз ишонганимда тураверсам. Бизникини партов қилиб қўясиз, ўғилларим.

Секретарь. Тўғри, колхоз ишига ҳалақит бермасангиз ва бу динингизни акси ташвиқот учун қурол қилмасангиз — бизнинг ҳам сиз билан ишимиз йўқ.

Жўракофир. Қани, Мамағвой, хотининг ўғил тугса исмини нима қўясан? Ахир сан ҳам тўқличага ихлосмандлардансан-ку. (Кулки.)

Турсуной (ўпкалаб). Бўлмаган гап. Мамағ акам борганлари йўқ. Ойимлар, кампир ман йўғимда кийимбошларимни олиб бориб, дам солдириб келибдилар.

Мамағ. Қандай қилай, бефарзандлик-да, кофир. Турсун тугса — ўз исми ўзи билан, оти «Тўқли» бўлади. (Яна кулки.)

Турсуной. Мамағ акамларнинг кўнгли очиқ. Ҳа-

зилкашликлари тушмасин. Ҳазил-ҳазил билан бизнинг бе-
фарзандлигимиз ҳаммага эрмак. Ҳали ёшлар, мунча шош-
масалар ҳам бўлади.

Қ у в о н д и қ. Еттитасини стаханчасига қаторлашти-
риб мукофот ҳам олиб бераман, дегин-а, қизим?

Т у р с у н о й. Олиб бераман. (Мамага яқинлашади.
Секин.) Мамағ ака, ҳали кетишингизда бирор кило олча
ола кетинг.

М а м а ғ (кўзини чақчайтириб.) Олчани нима қиласан?

Т у р с у н о й (нозланиб.) Бир-икки кундан буён кўнг-
лим нордон нарсаларни тусаяпти.

М а м а ғ (яна ҳайратланиб.) Нима, нима?!
Т у р с у н о й (уялиб, талтайиб.) Дўқтур: «Бўйингиз-
да икки ярим ойлик гумонингиз бор», деяпти.

М а м а ғ (ҳовлиқиб, суюниб.) Айланаман. (Турсунни
қучоқлаб...)

* *
*

Қирқ йигитга бермаган
Кўзим қароғимсиз менинг.

Муסיқа, ашула секинлаб тўхтайдн.

Ж ў р а к о ф и р. Қани, ҳой ўртоқлар, чойни ичиб бўл-
ганлар ишга! Яхши дам олдик.

Ҳамма ўрнидан туради. Конституцияга бағишланган шу маршни
ўқиб кета бошлайдилар.

Бахтимиз сен билан топди нурин,
Сен билан қадрини топди меҳнат.

Сен асос чин ҳаёт қурмоқ учун,
Сен чароғ бу ёруғ йўлда фақат.
Э, бизнинг шонимиз, қонунимиз.

Бу улуғ юртимиз даҳлсиздир,
Сақлағаймиз уни қонимиз-ла.
Ҳар нучук ёвни ҳам янчажакмиз
Тенг ва ҳур бир бутун жонимиз-ла,
Э, бизнинг шонимиз, қонунимиз.

Марш узоқлашиб бора-бора эшигилади.

Парда тушади.

[1936]

ИЗОҲЛАР

ПОВЕСТЛАР

Негай (7-бет). Илк марта «Қурилиш» журналининг 1931 йил 3 ва 4-сонларида босилган.

Савр — 21 апрель ва 22 май ўртаси.

Дурри Адан — Ямандаги Адан шаҳри номига нисбат берилган йирик марварид.

Мушки Хўтан — Шарқий Туркистондаги бир тоифа кийикдан элинадиган хушбўй модда.

Харис — ҳирсли.

Ҳаржойи — беқарор.

Искобил — Скобелев шаҳрининг халқ тилидаги шакли. Революциягача Фарғона шаҳри Скобелев деган чор генералининг номи билан юритилар эди.

Ўузза — жузья, солиқ, ғайри динга мансуб бўлганлардан олинарди.

Дали — ақлдан озган девона.

Юр долимча — орқамдан юр.

Татов — тажовуз, жабр.

Инжўмоқ — хафа қилмоқ.

Кўжа сарватдор — кекса бой.

Зўрна чоғириб — сурнай чалдириб; жар солиб маъносида.

Сан ўласан — жонинг ҳақи деган маънода.

Банда ўлани — менда бори.

Тақя — ёнбошламоқ.

Даҳваши — даҳа боши.

Мочалов — золимлиги билан машҳур полиция бошлиғи.

Нашраҳ — тўй ва йиғинларда болалар томонида кўпчилик бўлиб ўқиладиган диний мазмундаги шеър.

Изоҳлар кекса олим Шорасул Зуннун ёрдамида тузилди.

Таборак, зул-уло вал-обтидоий, таоло жаддуху онг зил-мако ний...— олий мартаба ва бошланиш эгаси (худо) муборак бўлиб унинг улуғлиги макон эгаси бўлган зотлардан юқоридир.

Ажнос — жинслар, буюм, асбоб-анжом.

Юсуф Давидов — катта пахтафуруш савдогар.

Қария — қишлоқ, турар жой.

Қабл ал-милод — эраминдан илгари.

Музойиқ — безакли, зийнатли.

Мисқоли оқ салла — нафис, юпқа салла.

Фақиҳлар, муфтилар, аъламлар — қонуншунослар, фатво берувчилар, билимдонлар.

Хуллол — безак тушунчасини билдирувчи мазкур сўз бу ўринда эрмак маъносида қўлланган.

Хутба — диний ваъз, никоҳ вақтида ўқиладиган дуо.

Фарзи айн — мажбурий бурч.

Ҳашматмаоф — ҳашамат эгаси — юксак мартаба эгаси.

Дуввум, севвум — иккинчи, учинчи.

Мубарро — тоза, пок.

Дасиса — игво, ҳийла.

Жавониб — томонлар.

Ағниё — бойлар.

Ҳажви Ичи эшон аз Завқий — Завқий томонидан (ёзилган) Дукчи эшон ҳажви.

Хориқ — шикастланган, зарарланган.

Маъво — макон.

Тарсо — христиан.

Алойиқ — алоқалар.

Завқий айтар: «*Жон чиқиб, тарихдур: игво эшон*» — абжад ҳисоби билан «Игво эшон» иборасининг йиғиндиси — 1370 дан «Жон» сўзидан ташкил топган 54 рақами чиқиб кетса, Дукчи эшон қўзғолони санаси — ҳижрий 1316 йил (мелодий 1898 йил) ҳосил бўлади.

Бачкана маҳси — бачкана, болалар княдиган маҳси.

Ғуломи ҳалқа ба ғўш — қулоғига ҳалқа тақилган қул, содиқ ҳисобланган қул.

Калимаи таййиба — пок калима: «лоилоҳа иллаоллоҳу Муҳаммадун Расуллуллоҳ» — (худодан бошқа худо йўқ, Муҳаммад унинг вакили).

Рукн — стун, таянч, қоида.

Тирилган мурда (51-бет). «Қизил Ўзбекистон», 1934 йил, 1 май.

Таниқ — белги тушунчасини билдирадиган мазкур сўз бу ўринда гувоҳлик маъносида қўлланган.

Едгор (70-бет) «Гулистон», 1936 йил, 11—12-сон; 1937 йил, 1—2-сонлар.

Ирвити — Уралдаги Ирбит шаҳри номига нисбат берилган таъбир. Революциягача ўша шаҳарда ярмаркалар ўтказилиб турар, у ердан Туркистонга турли-туман саноат моллари келиб турар эди.

Синни сол — ёш.

Ҳожимуқон — Ҳожи Муҳаммад Мунгайтпасов, қozoқ халқининг жаҳонга машҳур паҳлавони. (Қалмақон Абдуқодировнинг «Ҳожимуқон» китобига қarang.)

Чаллар — чарлар.

САКУ — Среднеазиатский Коммунистический университет — Урта Осиё Коммунистик университети, ҳозир Олий партия мактаби.

Шум бола (128-бет). Повесть илк варианты, 1 бўлими «Муштум» журналининг 1936 йил 2, 3, 4, 5, 6, 7 ва 8-сонларида, II бўлими 22, 23—24, 1937 йил 1, 2, 3, 4, 5, 6 ва 7-сонларида «Шум бола» сарлавҳаси остида III бўлими 1941 йил 4, 5, 6, 7, 8 ва 9-сонларида эълон қилиниб, уруш бошлангач, журналнинг чиқиши вақтинча тўхтатилиши муносабати билан охири босилмай қолган (иловалар қисмига киритилган «Шум бола»дан саҳифалар)нинг изоҳига қarang).

Асарнинг 1 бўлими 1936 йили Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан «Довдираш» номи билан, 1938 йил I ва II бўлиmlари «Шум бола» номи билан нашр этилди. Асарнинг 1962 йили автор томонидан кенгайтириб қайта ишланган ҳозирги вариантини илк марта «Ёш гвардия» нашриёти 1963 йилда нашр этди.

Кауфман — Туркистон генерал-губернаторларидан бири.

Думахона — шаҳар думаси, маҳкамаси.

«**Ҳафтияк**» — «Қуръон»нинг еттидан бир қисми сифатида ўқитилган.

«**Устоди аввал**» — рус тузем мактаблари учун алифбо китоби.

Қашқар қўзғолони — XIX асрнинг олтинчи йилларида уйғур халқининг Еқуббек деган ҳоким бошчилигида Хитой истибдодига қарши мустақиллик учун кураши кўзда тутилади.

Ажойибхона — музей.

Мароҳил — бекатлар.

Мовоза — айирбошлаш.

«**Қиссас ул-анбиё**» — набийлар — пайгамбар ҳақидаги қиссалар.

«**Хурилиқо**» — қисса.

Мурсак — хотинлар киядиган енги қисқа уст кийим.

Имом Ҳасан билан имом Ҳусан — тўртинчи халифа Алининг болалари.

Маҳазар — тайёр овқат.

Исловот — турли бузуқхоналар. Шаҳар чети — слободаларда бўлгани учун халқ фоҳишахоналарни шундай деб атаб юборган.

Ҳаққа етишган — авлиё даражасига етишган.

Сен же-мен же — тўкинлик-тўйинлик ҳолларида кулиб айтиладиган «сен же, мен же, қолганини томга ташла» иборасидан.

Табдили ҳаво — ҳаво ўзгартириб, сайр-сафар қилиб юриш.

Иннамал ҳавзатўн таҳоратўн ҳаллолун — бу иборани домла ўзи тўқиб, «Ҳовузда таҳорат қилса ҳалол бўлаверади» демоқчи бўлади.

Варзиш — машқ, тажриба, малака.

Хинзир — тўнғиз.

Хирсхона — айиқхона.

Ём-ём — афсонавий ваҳшийлар. Одамхўр.

Кепчик — ғалла елпиш, шопириш учун ишлатиладиган чарм қоланган гардиш.

Жазаваи том — тамомила жазава билан.

Мусо асоси — афсонага кўра Мусо пайғамбарнинг мўъжизали кучга эга бўлган ҳассаси.

Баҳоваддин — нақшбандия тариқатининг асосчиси Муҳаммад ибн Муҳаммад ул-Бухорий Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (XIV аср).

Ғавс-ул-аъзам — энг улуғ ёрдамчи Қодирия тариқатининг асосчиси Муҳйиддин Абдуқодир Жийлонийнинг (XI аср) лақаби.

Ҳаст — Ҳазрат сўзининг қисқарган шакли.

Ғофил — Ғафлат қолган, беҳабар.

Амри маъруф — яхшиликка ундаш.

Наҳйи мункар — ёмонликка ундаш.

Кибриё — азамат, улуғ мартабали, худонинг сифати.

Аврод — вирдлар; худонинг номини тилга олиб туриш.

Бебилиска — осон пул топишни ифодаладиган бу сўзнинг чиқиб келиши шундай. Косибларнинг сўзанига ўтказиб қўйиладиган калта ип — билискага пиштилган ипни улаш анча маҳорат, машаққат ва вақт талаб қилади. Қунти етмаган шогирд ва косиблар ипни билискага улаб ўтирмай, сўзданан ўтказиб чок тикаверадилар. Бундай сифатсиз иш орқасида топилган пул бебилиска, осон топилган пул дейилади.

Рафт-омад — борди-келди, муомала.

Ғариб ул-диёр — ғарибликда юрган, мусофир.

Қут лоямут — ўлмаслик учун ейиладиган овқат.

Ғулум гардиш — йўлак.

Санғоб — кўнчиларнинг тери ивитадиган хуми.

Корафта — билармон, тажрибакор.

Ҳаннот — ғаллафуруш.

Наузанбиллоҳ — Худодан паноҳ тилаймиз.

Сарроф — пул майдаловчи.

Судхўр — қарзга пул бериб, шундан фойда олувчи.
Мошоолло — худонинг хоҳлагани; таажжуб, ҳайрат ҳолатларида айтилади.

Қаҳрамони қотил — «Шоҳнома» персонажларидан бири.

Халифаи Рум — Туркия султонлари лақаби.

Чакийдахўр — афюнхўр.

Жумаҳшанби — пайшанба; «жума оқшоми» иборасининг бузилган шакли.

Ҳар кужо пул аст — анжо дил кушо — қаердаки пул бўлса — ўша ерда дил очилади.

Бай — савдо-сотиқ.

Саҳҳоф — саҳифаловчи, китобфуруш.

Иқтидо — эргашиш.

Бесару сомон — ёрдамчисиз; тартибсиз, интизомсиз.

Завол вақти — кун ботиш.

Таадди — зулм, тажовуз, зўрлик.

Шариати Мустафо — Муҳаммад йўли.

Исо кўкдан тушиш вақти — диний афсонага кўра, замон охир бўлганда тўртинчи осмондан, Исо пайғамбар кўкдан тушармиш.

Добаттул арз — афсонавий махлуқ.

Бачажиш — афсонавий махлуқ.

Бу шумо носи Бухорий ҳам биёварда будам — сизга Бухоро носидан олиб келганман.

Ин мукофот, аз Ҳожи бобо пинҳон кун — бу мукофотни Ҳожи бобога билдирма.

Такбас — наша, чекиш.

Пароколаи алам — байроқ қуббаси.

Жаррожар — жар солувчи.

Гардан кошон — бўйсунмайдиган.

Ливои Муҳаммадий — Муҳаммад байроғи.

Ери — душман.

Ҳафтажўш — етти хил маъдандан таркиб топган қотишма.

Димор — ҳалокат.

Наштари обдор — заҳарли сув билан суғорилган тиф.

Рикоб — узанги.

Махз — асли.

Сахтиёнфуруш — маҳсифуруш.

Арофат — Макка яқинидаги тоғ.

Сартопо — бошдан-оёқ.

Ридо — ёпинғич.

Ибтидои аввал — аввал бошдан.

Бояд — керак, зарур.

Воваста — уланган.

«Ахлоқи муҳсинин» — «Гўзал хулқлар», Алишер Навоийнинг замондоши Хусайн Воиз Кошифий асари.

Таснифот — асарлар.

Ҳақ таоло ва таборак — улуғ ва муборак худо.

Кулли мавжудот — бутун борлиқ.

Ҳақ субҳонаҳу ва таоло — пок ва олий худо.

Муҳаммад Мустафо саллалоҳу алайҳи васаллам — расул барҳақ — сайлаб олинган Муҳаммадга оллонинг раҳмати ва саломи бўлсин — у зот ҳақиқий пайғамбардир.

Салли ало сайидино Муҳаммад! Салавотино Муҳаммад! — Эй олло, ҳожамиз Муҳаммадга раҳмат юбор! Биз ҳам Муҳаммадга саломлар юборамиз!

Ас-султон зиллуллоҳи фил арз — султон худонинг ер юзидаги сояси.

Султон бидонад ҳоли ман, султон ба ман шафқат кунад — султон менинг ҳолимни биледи, султон менга шафқат қилади.

Олмон — герман.

Беҳирад лайта ла аллаклар — лайта лааллака — орзу, умид; бу ўринда маддоҳ мастеровларни ақлсиз ҳаёлпарастлар деб ҳақоратламоқда.

Аҳли суннати вал-жамоат — Муҳаммад ва унинг йўлидан борувчилар.

Ним чорак — ҳозирги оғирлик ўлчовида 50 грамм.

Табъи назм — шеър ёзиш қобилияти.

Антал ҳоди антал ҳақ, лайсал ҳоди илло ҳу — сен тўғри йўлга бошловчисан, сен ҳақсан, ундан бошқа раҳбар йўқ.

ПЬЕСАЛАР

Мухбир суди (295-бет). «Ёш декламатор» тўплами. Ўзбекистон Давлат нашриёти, Самарқанд — Тошкент, 1929 йил.

Қайда бахт? (311-бет). Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмадан олиб «Шарқ юлдузи»нинг 1967 йил 1-сонидан босилган. Сарлавҳа асар мазмунига қараб қўйилган.

Хилъат — қимматбаҳо кийим.

Шайх Агтор валий — «Манتيқ ут-тайр» асарининг муаллифи XII асрда яшаб ижод этган форс-тожик шоири Фаридулдин Агтор.

Боз — лочин.

«*Нурнома*» — Муҳаммад пайғамбарга бағишланган рисола.

«*Шароит ул-имон*» — ислом дини қоидалари ёзилган китоб.

«Ахлоқи мустаҳаб» — тўғрироғи, «Одоби мустаҳаб» дир. Ибодат қилишга тааллуқли қондалар.

Атқас мол — русча «отказ» сўзидан, яшириқча мол.

«Қошдаи мусвок» — мисвок — махсус тиш қовлагич; оғиз тозалашга оид қондалар.

Лавҳ — китоб қўйиладиган тахта.

Рисола — бир масала, мавзудан баҳс этадиган асар. Бу ўринда муайян касбга оид рисола ҳақида сўз боради.

ИЛОВАЛАР

ПРОЗА

«Шум бола»дан саҳифалар (345-бет).

Фафур Ғулом. Бу китобда — осмонда қўшдай учган... (345-бет). Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмадан олиб босилмоқда. Мазмунига қараганда «Шум бола»нинг Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан 1938 йил босиб чиқарилган нашри учун ёзилган аннотация бўлиши керак.

Бахияга тикилмай қолган Бухор тангани ушлаб... (345-бет). Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмадан олиб босилди. Бу парча дастлабки вариантдаги III бўлимнинг охиридаги эпизодлардан бўлиб, нашрларга кирмай қолган.

Бу ва шундан кейинги икки парча автор қаҳрамоннинг такадан ҳайдалгандан кейинги саргузаштларини қандай давом эттирмоқчи бўлганлиги ҳақида тасаввур беради.

Сизга шу маслаҳат бўлса, майли, кетаман,— дедим... (346-бет). «Муштум» журнаlining 1941 йил, 9-сонидан олиб босилмоқда.

...*Устунига бир бог исириқ боғланган дўконнинг олдига бориб, хаёл суриб қолдим...* (350-бет). Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмадан олиб, «Гулистон» журнаlining 1971 йил 1-сонидан босилган. Дастлабки III бўлимнинг охири бўлган бу парча шундан олдинги парчанинг бевесита давомидир.

Айбаки — жўн навдаги кўн тери, шундай кўндан тикилган пой-афзал; паст мол; камситиш ибораси.

Захар Морозов — йирик рус савдогарларидан.

Сархаста — касалдан турган.

Хатми кутуб — китоб ўқиб, таҳсил кўрган.

Фаала яғфалу — араб сўзларини турлаш учун қабул қилинган ўлчов — мезон.

Фарҳод ва Ширин (355-бет). Авторнинг шахсий архивидаги қўлёзмадан олиб босилди.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини биринчи марта кенг китобхонлар оммаси учун ҳозирги тилдаги насрий ифодаси билан нашрга тайёрланган эди. Достоннинг 1940 йилда ЎзССР Давлат нашриёти томонидан босиб чиқарилган нашридаги муқаддимасида адиб, жумладан, шундай деган эди: «Достоннинг тили кенг ўқувчилар оммасига яхши англашилари бўлсин учун, уни бу кунги адабий тилда наср билан ҳам ёзиб чиқдим. Ҳар бир байтнинг тўғрисида унинг ҳозирги адабий тилдаги ифодаси ҳам берилди».

Ғафур Ғулом шу муносабат билан асарнинг ёш китобхонларга мўлжалланган вариантини ҳам яратган эди. Қўлёманинг ilk саҳифасида шундай ёзув бор: «Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин (ўспирин болалар ўқисин деб, прозага айлантириб ишлаб чиққан Ғафур Ғулом)». Асарни ЎзЛКСМ МКнинг Болалар ва ёшлар адабиёти нашриёти 1939 йили босиб чиқариши керак бўлса-да, нима сабабдандир нашр этилмай қолиб кетган.

Бу ерда эълон қилинаётган парчани «Фарҳод ва Ширин»нинг 1956 йили Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти томонидан чиқарилган наشري таҳририга суяниб босмага тайёрладик.

Жамшид — афсонавий Эрон шоҳи.

Тибат мушки — Тибет кийигининг мушки.

Нофа — кийикнинг киндигида хушбўй модда сақланадиган халтача.

Сарсари — дайди, бекорчи.

Малолат — нотинчлик, ташвиш.

Ҳайъат билими — астрономия.

ДРАМАТУРГИЯ

Эркимиз (410-бет). Авторнинг шахсий архивидаги қўлёмздан олиб босилди. Қўлёмзанинг ilk қоралама варианты айрим саҳифалардаги парчалар ҳолида сақланган. Сарлавҳа асар мазмунига қараб қўйилди. 1936 йилда ёзилган деб тахминланади.

Саннаб айтилган — дуо тарзида айтилган.

Нақшчилар — куйловчилар.

Ажва — ажива, кўримсиз, хунук.

Сиём — Таиланд.

ВАҶОБ РҶЗИМАТОВ

РАСМАЛАР РУЙХАТИ

Ғафур Ғулом. 1959 йил.

Ғафур Ғулом. Тошкент. 1918 йил.

Ғафур Ғулом Абдусалом Деҳотий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий ва Шокир Сулаймон билан. Тошкент. 1935 йил.

Ғафур Ғулом даниялик коммунист ёзувчи Мартин Андерсен-Нексе билан. Москва. 1949 йил.

Ғафур Ғулом Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор билан. 1955 йил.

Ғафур Ғулом рус ёзувчиси Всеволод Иванов билан. Москва. 1959 йил.

«Шум бола»нинг 1963 йил «Еш гвардия» нашриёти томонидан чиқарилган нашрига расм Л. Абдуллаев чизган муқова.

«Шум бола» учун расм Т. Муҳамедов чизган сурат. 1968 йил.

Ғафур Ғулом СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг раисч, ёзувчи Константин Федин билан. Москва. 1963 йил.

МУНДАРИЖА

ПОВЕСТЛАР

Нетай	7
Тирилган мурда	51
Ёдгор	70
Шум бола	128

ПЬЕСАЛАР

Мухбир суди	225
Қайда бахт?	311

ИЛОВАЛАР

«Шум бола»дан саҳифалар	345
Фарҳод ва Ширин	355
Эркимиз	410

ИЗОҲЛАР

Проза	421
Драматургия	426
Расмлар рўйхати	429

На ўзбекском языке

ГАФУР ГУЛЯМ
СОЧИНЕНИЯ В 10-ти ТОМАХ

Том 5. Повести, пьесы

Редактор М. Аҳмедов

Рассом Э. Исҳоқов

Расмлар редактори Н. Холиқов

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор М. Қудратова

Босмахонага берилди 6/XII-1972 й. Босишга рухсат этилди 20/IV-1973 й. Формати 70×108¹/₃₂. Босма л. 13,5. Шартли босма л. 13,9. Нашр л. 17,8+0,3(9 вклейка). Тиражи 20000. P.04136. Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 55—72.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида 1-қоғозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1973 йил, заказ № 1836. Баҳоси 82 т.

Гулом Гафур.

Асарлар. 10 томлик. Редколлегия: Қ. Яшин ва бошқ.
Нашрга тайёрловчи В. Рўзиматов. Т. 5— Т., Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1973.

Т. 5. Повестлар, пьесалар. 1973. 432 б.; в. расм.

Қўлингиздаги томда ёзувчининг «Нетай», «Едгор», «Шум бола», «Қайда бахт»,
«Тирилган мурда» сингари машҳур асарлари жамланди.

Гулям Гафур. Сочинения. В 10-ти т. Т. 5.

Ўз2

7—4—3
Г—М—352—06—73 127-73